

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

SİNTAKTİK VAHİDLƏRİN PSIXOLİNGVİSTİK PROBLEMLƏRİ

İxtisas: 5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

Elm sahəsi: Filologiya – dilçilik

İddiaçı: **Leyla Musa qızı Xanbutayeva**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: Filologiya elmləri doktoru, professor
Həbib Məmməd oğlu Zərbəliyev

Rəsmi opponentlər: Filologiya elmləri doktoru, dosent
Mayıl Binnət oğlu Əsgərov

Filologiya elmləri doktoru, professor
Bahar Cumay qızı Cəfərova

Filologiya elmləri doktoru, dosent
Fidan Afad qızı Qaraqurbanlı

Filologiya elmləri doktoru
Pərviz Yasinəli oğlu Ağayev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, professor

Nadir Balaoğlu oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri:

Filologiya elmləri doktoru, dosent
Gülsüm İsrəfil qızı Hüseynova

GİRİŞ

Mühüm informasiya mübadiləsi olan ünsiyyətin necə qurulması məsələsi insanları qədim dövrlərdən düşündürür. Ünsiyyətin qurulması və dərk edilməsinə iki elm qovşağında yaranmış psixolinqvistika da elmi şəkildə cavab axtarır. Psixolinqvistika nitqin həm yaranmasını, həm də dərk edilməsi prosesini öyrənən müstəqil elm sahəsidir. O, məlumatın kodlaşması və dekodlaşması prosesini dil işarələrinin köməyi ilə dil strukturunun qanunlarına müvafiq şəkildə öyrənir.

Psixolinqvistikanın yaranma və inkişaf tarixi ətraflı şəkildə A.A.Leontyevin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Belə ki, A.A.Leontyev psixolinqvistikanın bir elm sahəsi kimi inkişafında bir neçə mərhələnin, “nəslin” olduğunu qeyd edirdi. Birinci nəslin nümayəndələri sırasına o, Ç.Osqudu, C.Kerolu, T.Şebök və F.Launsberi, ikinci nəslin nümayəndələri sırasına C.Milləri, N.Xomskini və D.Slobini daxil edirdi. Psixolinqvistikanın üçüncü mərhələsi XX əsrin 70-ci illərinin “yeni psixolinqvistika”sı adlanırdı. Bu mərhələnin əsas nümayəndələri C.Bruner və C.Verç idi.

Psixolinqvistika dil vahidləri və qaydaları arasında fərqləri, onların dərk edilməsi və idarə olunmasını önə çəkir. Onun əsas problemlərindən birini danışan və qavrayanın ünsiyyət prosesində hansı vahidlərdən və qaydalardan istifadə etdiklərini eksperimental vasitələrlə öyrənməkdir.

Dil fərdin daxili və əqli fəaliyyətinə xidmət edir. Son dövrlər psixolinqvistlər dilin insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə təsiri məsələsinə xüsusi maraq göstərirlər. Bununla belə, bu sahə əsaslı şəkildə öyrənilməmiş qalır. Təqdim olunan dissertasiya mövcud linqvistik və psixolinqvistik yanaşmalara əsaslanaraq həmin sahədəki boşluğu müəyyən qədər doldurmağa istiqamətlənmişdir.

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Məlum olduğu kimi, psixolinqvistikanın başlıca məqsədi nitq və dil məlumatlarının yaranma və mənimsənmə mexanizmini öyrənmək olmuşdur. Bu mexanizmlə əsasən psixoloqlar məşğul olduğundan, onları demək olar ki, problemin psixoloji tərəfi ilə maraqlandırmış, linqvistik

tərəfinə isə diqqət göstərməmişlər.

Müasir dövrdə sintaksislə bağlı tədqiqatlarda dilçiləri artıq sintaktik vahidlərin bölgüsü, təhlili deyil, onların semantikas, anlama prosesində kodlaşması və dekodlaşması, çoxmənəlilik, sinonimliyi, koqnitiv omonimlik, insanlararası mesaj rolunu oynayan yumşalmaların işlənməsi məsələli daha çox cəlb edir.

Psixolinqvistikanın inkişafının müxtəlif dövrlərində sözlərin, söz birləşmələrinin, söyləmlərin və cümlələrin öyrənilməsinə müəyyən cəhdlər edilmişdir, lakin onların yaranma və mənimsənmə mexanizmi eksperimental tədqiqat obyektinə olmamış və psixolinqvistik aspektdən tədqiq edilməmişdir.

Danışq aktının əsas və ayrılmaz hissəsini təşkil edən performativ feillər ünsiyyət prosesində danışan və dinləyən arasındakı münasibəti bildirir. Belə feillərin əsas xüsusiyyəti onların göz önündə olan hərəkətləri ifadə etməsidir. Bu cəhətdən performativ feillərin müxtəlif sistemli dillərinin materialları əsasında leksik-semantik səviyyədə araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin ingilis və Azərbaycan dillərində performativ feillər indiyə qədər leksik-semantik cəhətdən konfrontativ-tipoloji istiqamətdə araşdırılmamışdır. Bu mövzunun aktuallığını şərtləndirən əsas səbəblərdəndir.

Tədqiqatın obyektinə və predmetinə. Bu tədqiqatın obyektinə sintaktik vahidlər, predmetinə isə, sintaktik vahidlərin psixolinqvistik təhlili, onların kodlaşması və dekodlaşma prosesinin tədqiqindən alınan nəticələrin müəyyənləşdirilməsi və sistemləşdirilməsidir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi sintaktik vahidləri psixolinqvistik aspektdə araşdıraraq, anlama prosesində sözbirləşmələri, söyləmə və cümlələrin mənasının kodlaşması və dekodlaşmasının, eləcə də eksperimental-fonetik təhlil əsasında cümlənin başa düşülməsində struktur ikimənəlilik – ambiqüivliyin mexanizmini müəyyənləşdirməkdir.

Tədqiqatın qarşısında duran əsas *vəzifələr* aşağıdakılardır:

– psixolinqvistikanın nisbətən yeni elm sahəsi kimi təşəkkül tarixinə ekskurs edərək, nitq fəaliyyəti, onun psixoloji məzmunu, formaları, strukturu, növləri, realizasiyası və yerinə yetirdiyi funksiyalarını araşdırmaq;

- sintaktik vahidlərin tədqiqi tarixini, sintaksisə müxtəlif yanaşmaları təhlil etmək;
- sintaktik vahidlərin – söz birləşməsinin, sözləm və cümlənin ünsiyyət prosesində qavranması mexanizmini araşdırmaq;
- kommunikasiya prosesində yumşalmaların – hecinqlərin rolunu müəyyənləşdirmək;
- ambiqitiv cümlələrə eksperimental-fonetik tədqiqata cəlb etmək;
- danışq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərə ayrılmış yeri şərh etmək;
- performativliyi psixolinqvistik anlayış kimi tədqiq etmək, onların sözləmlərdə ifadə etdiyi mənanı göstərmək;
- danışq aktında kompozit performativ konstruksiyaların və hec performativlərin rolunu şərh etmək.

Tədqiqat metodları. Psixolinqvistika linqvistikaya, onun metodlarına prinsipcə zidd olan heç bir yeni metod tətbiq etmir. Tədqiqat işində anlama prosesində anlaşılmazlıq yaranan ambiqitivliyin araşdırılması üçün akustik təhlil metodu, qoyulmuş eksperimentin nəticələrinin hesablanması üçün statistik metod və müxtəlif sistemli dillərin materiallarının tutuşdurulması üçün konfrontativ tipoloji metoddan istifadə edilmişdir. Eksperiment üçün seçilmiş ambiqitiv cümlələr (onları təşkil edən sözlər, söz birləşmələri) dil daşıyıcılarının nitqindən götürülmüşdür.

Tədqiqat işinin əsas metodunu anlama prosesində çəşqinlik yaranan ambiqitiv cümlələrin eksperiment vasitəsilə təhlili təşkil edir. Tədqiqat işində anlama prosesində meydana çıxan ikimənalılıq müəyyən etmək üçün başlıca olaraq akustik təhlildən, həmçinin müqayisə metodları və qoyulmuş eksperimentin nəticələrinin hesablanması üçün riyazi statistik metoddan istifadə edilmişdir. Eksperimentə qoyulan ambiqitiv cümlələr (onların tərkibindəki sözlər, söz birləşmələri) dil daşıyıcılarının gündəlik danışq fəaliyyətindən seçilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

- Psixolinqvistika linqvistik model və nəzəriyyənin psixoloji reallığını nümayiş etdirən dilçiliyin bir qolu hesab edilməlidir.

– Söyləmin sintaktik proqnozlaşdırılması prosesi subyektlə predikatin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində başlanır.

– Kommunikativ strategiya kimi danışana söyləmin gücünü yumşaltmağa imkan verən hecinqin keyfiyyət dəyişməsi özünü yalnız kontekstdə göstərir.

– Söz birləşmələrinin leksikallaşması psixolinqvistik hadisədir və koqnitiv yük daşıyır.

– Psixolinqvistika sintaktik vahidləri izolə edilmiş şəkildə deyil, kontekst daxilində təhlil etməyi tələb edir.

– Fikirdən nitqə gedən yol kodlaşma, əksinə yol isə qəbul olunmuş məlumatın dekodlaşmasıdır.

– Cümlələr yaddaşda onları təşkil edən sözlər arasında əlaqə olduğuna görə deyil, qrammatik cəhətdən düzgün olduğuna görə qalır.

– Cümlənin yaranması, qrammatik quruluşu və ifadə etdiyi məna alt qatda formalaşır və üst qat üçün baza rolunu oynayır.

– Realizasiyasını yalnız kontekstdə tapan ambiqitivliyi şərtləndirən əsas səbəb omonimlik, çoxmənalılıq və prosodik vasitələrdir.

– Sintaqm bölgüsünün fərqli şəkildə aparılması fərqli interpretasiyaya yol açır və ambiqitivlik yaradır.

– İstənilən cümlənin fərqli formalarda dekodlaşması onun illokutiv gücündən, cümlənin lokutiv gücü isə onun koqnitiv məzmunundan asılıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işində təkcə nitq vahidlərinin deyil, həm də dil vahidlərinin təhlili aparılmışdır. Bütün psixolinqvistik nəzəriyyələrin həm psixoloji, həm də lingvistik əsası vardır. Lakin tədqiqatlar göstərir ki, mövcud psixolinqvistika cərəyanları yalnız nitqi tədqiq etməklə məşğul olduğundan əsas diqqəti nitqin psixoloji problemlərini öyrənməyə yönəlmişlər. Psixolinqvistikanın klassik məktəbləri, əsasən, nitqin yaranması və mənimsənməsi problemlərini öyrənməklə kifayətlənmişlər. Dilin ən kiçik vahidlərinin, leksik, leksik-qrammatik və qrammatik formalarının, sintaktik vahidlər kimi söz birləşmələri və cümlənin yaranması və mənimsənməsi məsələləri isə, demək olar ki, onların diqqətindən kənar qalmışdır. Bu dissertasiya işində dil vahidləri,

onların formaları, xüsusilə də sintaktik vahidlər psixolinqvistik aspektdən və eksperimentlər əsasında araşdırılır.

Dissertasiyada sintaktik vahidlərin alt və üst qatı strukturlarının nəticəsi kimi təhlili, danışq aktında formalaşan heclərin, onların tədqiqi və təhlili, performativlərin psixolinqvistik baxımdan söyləmələrdə işlənmə xüsusiyyətləri və ifadə etdikləri semantik mənalara Azərbaycan, rus və ingilis dillərinin materialları əsasında psixolinqvistik baxımdan açılması, eləcə də eksperimental-fonetik təhlil yolu ilə ambiqvitiv cümlələrin üzvlənməsilə bağlı ümumiləşdirmələr aparılması da işin elmi yeniliyi kimi qiymətləndirilə bilər.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri müddəalarından psixolinqvistik tədqiqatlarda, xüsusilə nitqin yaranması və başa düşülməsi ilə bağlı araşdırmalarda, sintaktik vahidlərin mənimsənmə mexanizminin eksperiment yolu ilə əldə edilmiş nəzəri nəticələrdən riyazi dilçilik və məşin tərcüməsilə bağlı tədqiqatlarda istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələri cümlə sintaksisinə dair mühazirələr və praktik məşğələlərdə, sintaktik vahidlərin linqvistik və psixolinqvistik təhlili ilə bağlı ixtisas kurslarının hazırlanmasında, ali məktəblərin filoloji istiqamətli fakültələrinin tələbələri və magistrantları üçün dil nəzəriyyəsi üzrə dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər. Tədqiqat ingilis dilinin Azərbaycan auditoriyasında tədrisinin təkmilləşdirilməsi kommunikasiya prosesində çoxmənalılığın yaratdığı anlaşılmazlığın aradan qaldırılması baxımından da əhəmiyyətlidir.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın əsas müddəaları elmi seminarlarda, ölkə miqyaslı və beynəlxalq elmi konfranslarda məruzə edilmiş, müzakirə olunmuşdur. Mövzu ilə bağlı Azərbaycan və bir sıra xarici ölkələrdə bir monoqrafiya, 3 dərs vəsaiti, iki proqram, bir lüğət, 28 məqalə, 7 tezis olmaqla, 42 elmi əsər nəşr olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi giriş, 4 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın giriş hissəsi 7 səhifə olmaqla 11333 işarədən, I fəsil 58 səhifə olmaqla 107416 işarədən, II fəsil 74 səhifə olmaqla 131941 işarədən, III fəsil 57 səhifə olmaqla 57428 işarədən, IV fəsil 52 səhifə olmaqla 88536 işarədən, nəticə 3 səhifə olmaqla 4983 işarədən, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla, ümumilikdə 401637 işarədən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın *Giriş* hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqat metodları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəaları, elmi yeniliyi, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti əsaslandırılır, tədqiqatın aprobeasiyası və tədqiqi, dissertasiyanın strukturu haqqında izahat verilir.

Dissertasiya işinin I fəslə **“Sintaktik vahidlər və onlara psixolinqvistik yanaşma”** adlanır. Bu fəslin birinci bölməsi **“Psixolinqvistikanın yaranması və yeni elm sahəsi kimi formalaşması”**na həsr olunub. Bir elm kimi psixolinqvistikanın təməli XX əsrin 50-ci illərində qoyulsa da, onun yaranması və müasir vəziyyətə gəlib çıxmasına zəmin yüz illər öncəyə gedib çıxır.

Psixolinqvistika *Psixo* (>yun. *psyche*- "ürək, qəlb" + lat. *lingua* "dil") terminini ilk dəfə 1936-cı ildə C.Kanter, 1946-cı ildə isə onun tələbəsi N.Pronko işlətməmiş və bu termin adı altında dil qavrama, dil qabiliyyəti, mimik dil, afaziya və s. öyrənilmişdir.¹ 1951 və 1953-cü illərdə ABŞ-da keçirilən seminarlardan sonra "psixolinqvistika" termini daha geniş işlənməyə başladı.² Psixolinqvistikanın müstəqil elm kimi inkişafında Amerika alimləri Ç.Osqud, C.Kerol və T.Şebökun əvəzsiz xidmətləri olmuşdur.³

¹ Willem, J.M.L. A History of psycholinguistics. The Pre-Chomskyan Era / J.M.L. Willem. – Germany: Max Planck Institute press, – 2013. – 635 p.

² Залевская, А.А. Введение в психолингвистику. www.google. Ru/

³ Сахарный, Л.В. Введение в психолингвистику / Л.В.Сахарный. – Ленинград: Издательство ЛГУ, – 1989. – 184 с.

Qısa müddət ərzində psixolinqvistika Qərbdə öz mövqeyini möhkəmləndirdi, dünya elminə sanballı tədqiqat əsərləri verdi. Keçmiş Sovet İttifaqında da bu elm sahəsi böyük uğurlar qazandı və hətta Amerika psixolinqvistika məktəbləri ilə rəqabət aparmaq səviyyəsinə gəlib çatdı.

Şübhəsiz, psixolinqvistikanın bir elm sahəsi kimi inkişafında L.S.Vıqotskidən başqa L.V.Şerba, V.V.Vinoqradov, P.P.Blomski, S.L.Rubenşteyn, A.R.Luriya və A.N.Leontyevin də böyük xidmətləri olmuşdur.

Azərbaycan dilçiliyində psixolinqvistika məsələlərindən bu və ya digər şəkildə K.Abdullayev, F.Veysəlli, A.Məmmədov, G.Sədiyeva, H.Eminli və başqaları bəhs etmişlər. Onların bir qismi koqnitiv psixolinqvistik müddəalar işləyib hazırlamağa cəhd göstərsələr də, danışıq fəaliyyəti nəzəriyyəsi bazasında daxili nitqin xarici nitqə çevrilməsi çərçivəsindən kənara çıxmamışlar.⁴

Beləliklə, psixolinqvistikanın tədqiqat predmetini ümumiləşmiş şəkildə aşağıdakı kimi verə bilərik:

– psixolinqvistikanın tədqiqat predmeti hər şeydən əvvəl nitq fəaliyyəti, onun psixi məzmunu, forması, strukturu, növü, realizasiyası və yerinə yetirdiyi funksiyalardır;

– psixolinqvistikanın digər tədqiqat predmeti nitqin yaranmasında və təfəkkür fəaliyyətində dilin əsas vasitə olmasıdır;

– nəhayət, psixolinqvistikanın axıncı tədqiqat predmeti kommunikasiya prosesində istifadə olunan dil vasitələri sistemidir.

“Psixolinqvistikanın qarşısında duran əsas öhdəliklər aşağıdakılardır: 1. dil səriştəsindən dil performanslığına keçmək; 2. cümləyə təcrid edilməmiş şəkildə deyil, kontekstdə, diskursda yanaşib

⁴ Abdullayev, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri / K.M.Abdullayev. – Bakı: Maarif,– 1999. – 281 s.; Eminli, H.T. Nitqin yaranması və inkişaf prosesinin neyrolinqvistik təhlili: / Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2008. – 153 s.; Məmmədov, A.Y. Dilçiliyin müasir problemləri. / A.Y.Məmmədov. – Bakı: ADU nəşriyyatı, – 2008. – 90 s.; Sədiyeva, G.A. Afaziya: neyrolinqvistik tədqiqat. / G.A.Sədiyeva – Bakı: Elm, – 1999. – 92 s.; Veysəlli, F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – II c. – 2008. – 275 s.; Veysəlli, F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. / F.Y.Veysəlli. Studia Philologica. – Bakı: Mütərcim, – III c.– 2009. – 273 s.

təhlil etmək; 3. dili məntiqi, rəşional modellər əsasında deyil, dinamik psixoloji modellər əsasında öyrənmək".⁵

I fəslin ikinci bölməsi **“Psixolinqvistikanın elm kimi təşəkkülündə psixolinqvistik cərəyanların rolu”** adlanır. Psixolinqvistikanın yaranmasında bir sıra cərəyanların – bihevizorizm, neobihevizorizm, danışıq fəaliyyəti nəzəriyyəsi, konneksionist və koqnitiv psixolinqvistikanın mühüm rolu oldu.

XX əsrin əvvəllərində amerikan psixolinqvistikasında aparıcı istiqamətlərdən biri bihevizorizm idi. Nəzəri əsasını amerikan alimi C.Uotsonun qoyduğu bu cərəyan fərdin fəaliyyətini, davranışını öyrənir.⁶ C.Uotson daxili və xarici aktivliyi “reaksiya” adlandırmış və beləliklə, “S-R” formulunu irəli sürmüşdür.

Bihevizorizm cərəyanının yaranmasında Ç.Osqudun da xüsusi rolu olmuşdur. Psixolinqvistikanın əsas istiqaməti olan bihevizorizm həm psixoloji, həm də linqvistik mahiyyət daşısa da, Ç.Osqud tərəfindən irəli sürülən metodologiya sırf psixoloji metodologiya idi.

Bihevizoristlər fikri daxili dil adlandıraraq onu “bəyaz səhifə” kimi təqdim edir, insanlara aid olan davranışların psixoloji və biokimyəvi proses olduğu qənaətinə gəlirdilər. N.Xomski bihevizorizmə qarşı çıxmış və 1957-ci ildə B.F.Skinnerin “Verbal Behaviour” əsərinə tənqidi rəy yazması ilə onsuz da süquta uğrayan bihevizorizmin bel sütununu sındırmışdır.⁷ N.Xomski dilin mənimsənilməsində “S-R” modelini qəbul etməsə də, onu inkar da etmir. Eyni modeli B.Sedrik də qəbul edirdi.⁸

Bihevizorizm cərəyanından sonra neobihevizorizm cərəyanı yarandı. Bu cərəyanın yaradıcıları B.F.Skinner, E.C.Tolman, C.Hul hesab olunur. Onların tədqiqatlarının əsasını insan davranışının “proqramlaşdırılması” təşkil edir. Sonralar bu cərəyan “stimul-

⁵ Краткий словарь когнитивных терминов. /Е.С.Кубрякова, В.З.Демьянков, Ю.Г.Панкрац [и др.]. Под общей ред. Е.С.Кубряковой. – М.: – 1996. (– 245 с.), с.150. URL: <https://www.twirpx.com/>

⁶ Watson, B.J. Behaviorism / B.J.Watson. –New York: West Press, –2008. – 251 p.

⁷ Lyons, J. Language and Linguistics / J.Lyons. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1981. – p.238, – p.257

⁸ Cedric, B. Linguistic Minimalism. Origins, Concepts, Methods and Aims / B.Cedric. –New York: Oxford University Press Inc., –2006. – p.17

dispozisiya-reaksiya” formulu ilə tanındı.⁹

Neobihevizmin linqvistik əsasları N.Xomski tərəfindən əsas qoyulmuş “transformativ qrammatika”ya əsaslanır. Bihevizm cərəyanı kimi neobihevizm cərəyanı da sırf psixoloji metodologiyaya söykənir.

Psixolinqvistikanın üçüncü istiqaməti “danışq fəaliyyəti nəzəriyyəsi”dir. Bu nəzəriyyənin yaradıcısı A.Leontyev hesab olunsada, adı çəkilən nəzəriyyə L.Vıqotski və A.R.Luriyanın əsərlərində də işıqlandırılmışdır.¹⁰

Düşünürük ki, “Danışq fəaliyyəti nəzəriyyəsi” də özündən əvvəlki nəzəriyyələr kimi, psixoloji nəzəriyyə olaraq qaldı, çünki bu nəzəriyyələrdə söz, söyləm, mətn psixoloji nöqtəyi-nəzərdən təhlil olunmuş, linqvistik problemlərin həllinə o qədər də əhəmiyyət verilməmişdir.

Psixolinqvistikanın ən yeni cərəyanları isə konneksionist və koqnitiv cərəyanlardır. Konneksionist psixolinqvistikanın əsasını PDP (paralel paylanmış fəaliyyət) təşkil edir, onun mahiyyəti isə yaddaşı əmələ gətirən hüceyrələrlə reseptorların birləşərək informasiyanın paralel olaraq beyin hüceyrələrinə ötürülməsi təşkil edir.¹¹

Dilçilik elmi dilin psixologiyasını açmağa xidmət göstərir, onun metodlarını, dil-proses və s. kimi halları öyrənmir. Dilin psixologiyasının açılmasında isə, dil bacarığı və aktivliyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

I fəslin üçüncü bölməsi ***"Söz birləşmələrinin əsas sintaktik vahid kimi psixolinqvistikada tədqiqi"*** adlanır.

Dildə sözlərin birləşməsi özünü iki formada göstərir: söz birləşməsi və cümlə formasında. Sözlərin bu formada birləşməsi dilin daxili inkişaf qanunları ilə şərtlənir. Əsas sintaktik vahid olan söz birləşmələrinin tədqiqi ilk dəfə Azərbaycan dilçiliyində M.Şirəliyev

⁹ Skinner, B.F. Science and Human Behavior / B.F.Skinner – USA: A Division of Simon and Schuster Inc., – 1965. – 453 p.

¹⁰ Леонтьев, А.Н. Психологическое исследование речи // Избранные психологические произведения: [в 2 т.] / Под ред. В.В.Давыдова. – М.: Издательство "Педагогика", – т.1. – 1983.– с.64-75.

¹¹ Connectivism. <http://en.m.wikipedia.org>.

və M.Hüseynzadənin, Z.X.Tağızadənin əsərlərində öz əksini tapıb.¹²

Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələri daha çox leksik-grammatik (Y.Seyidov), leksik-semantik (Q.Kazımov, C.Muradov), struktur-semantik (N.Vəliyeva) cəhətdən araşdırılmışdır.¹³

Rus dilçiliyində F.F.Fortunatov söz birləşmələrini sintaksisin əsas vahidi adlandırmış, cümləni söz birləşməsinin bir növü kimi təqdim etmişdir.¹⁴

Rus dilinin ənənəvi sintaksisində iki əsas vahid – söz birləşmələri və sadə cümlə əsas götürülür. A.A.Şaxmatov “*sadə cümləni əsas sintaktik vahid hesab edir, söz birləşməsinə isə cümlənin ikinci dərəcəli konstruktiv elementi adlandırır*”.¹⁵

A.M.Peşkovski söz birləşmələri ilə cümlə arasında heç bir fərq görməyərək, sözlərin hər cür birləşməsinə söz birləşmələrinin bir növü kimi qəbul edir.¹⁶ O, səhv olaraq cümlənin yalnız söz birləşmələrindən əmələ gəlməsi qənaətinə gəlir.

Şübhəsiz, söz birləşmələri cümlə vasitəsilə kommunikasiya vasitəsinə çevrildikdən sonra fikrin ifadə olunmasına xidmət edir. Beləliklə, sintaksisin obyektə təkcə cümlə deyil, həm də söz birləşməsidir.

M.Hyu söz birləşmələrinin əhəmiyyətini xüsusi vurğulayaraq qeyd edir ki, “*cümlələr müxtəlif söz birləşmələrinin əlaqələliyi, münasibəti nəticəsində əmələ gəlir və o, söz birləşmələrinin*

¹² Şirəliyev, M. Azərbaycan dilinin sərfi. / M.Şirəliyev, M.Hüseynov. – Bakı: Azərnəşr, – 1946. – 218 s.; Tağızadə, Z.X. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. / Z.X.Tağızadə. – Bakı: APİ nəşriyyatı, – 1960. – 154 s.

¹³ Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. / Q.Ş.Kazımov. – Bakı: Azpoliqraf LTD MMC, – 2004. – 496 s.; Muradov, C.X. Tabesizlik əlaqəli söz birləşmələri (Azərbaycan, rus və ingilis dilləri materialları əsasında kontrastiv-tipoloji tədqiqat): / Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2001. – 109 s.; Seyidov, Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri / Y.M. Seyidov. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 1992. – 408 s.; Vəliyeva, N.Ç. Müxtəlif sistemli dillərdə feili birləşmələrin tipoloji təhlili. / N.Ç.Vəliyeva. – Bakı: Avropa, – 2008. – 864 s.

¹⁴ Hacıyeva, M.Ə. Danışq aktında sadə cümlələrin propositiv və presuppozitiv əlaqələrinin tədqiqi: / Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2012. – 125 s.

¹⁵ Шахматов, А.А. Синтаксис русского языка / А.А.Шахматов. 3-е издание. М.: Эдиториал УРСС, – 2001. – с.17

¹⁶ Пешковский, А.М. Русский синтаксис в научном освещении / А.М.Пешковский. – 7-е изд. – М.: Учпедгиз, – 1956.– с.38

yanarmasını “leksik proqnozlaşdırma” prosesi adlandırır”.¹⁷

Müasir ingilis dilində söz və ya söz birləşməsinin (*phrase*) remaya müvafiq gəldiyini göstərən bir neçə spesifik yol vardır. Bu yolları Y.A.Vikulova da göstərmişdir. Həmin yollara nəzər salaq:

1. *It is... which/that/who* qrammatik konstruksiyası iki komponentin əhatəsində olan remanın təqdimi üçün istifadə olunur: // *It was this which he finally decided to go and see these places* ¹⁸ ‘Bu onun, nəhayət, gedib görməyi qərara aldığı yerlər idi’.

2. Mübtədə və ya digər cümlə üzvü intonasiya vasitələri ilə remaya çevrilə bilər. Müq. et: *Winifred remembered the flowers in her window-boxes after a blazing summer day // Winifred remembered the flowers in her window-boxes after a blazing summer day // Winifred remembered the flowers in her window-boxes after a blazing summer day* //¹⁹ ‘Winifred günəşli yay günündən sonra onun pəncərəsindəki gülləri xatırladı’.

3. Qüvvətləndirici ədatlardan (*just, even, only* və s.) istifadə edilir. Məsələn: *It seemed so right and simple a suggestion that even Winifred was surprised.* ²⁰ ‘Bu elə sadə və doğru təklif idi ki, hətta Winifred də təəccübləndi’.

4. Mübtədə ekzistensial cümlələrə xas olan şəkildə cümlənin sonuna çıxarılaqla remaya çevrilir. Belə cümlələr *there* zərfliyi ilə başlayır. Məsələn: *There was a long silence, till James reached.*²¹ ‘Ceyms gələndək oralara uzun bir sükut çökdü’.

5. Qeyri-müəyyən artikl cümlənin remasının göstəricisi kimi çıxış edir. Məsələn: “*It is a coil*”, *she said* ²² ‘Bu, sarğıdır’,- o dedi’.

Y.A.Vikulova ingilis cümləsində temanın da nəzərə çatdırılma

¹⁷ Hoey, M. *Lexical Priming* / M.Hoey. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2005. – p.78

¹⁸ Galsworthy, J. *The Forsyte Saga* / J.Galsworthy. – Moscow: Foreign Languages Publishing House, – 1956. – p. 223

¹⁹ Yenə orada, s. 209

²⁰ Yenə orada, s. 208

²¹ Yenə orada, s. 249

²² Yenə orada, s. 255

vasitələrinin olduğunu bildirir.²³ Temanın hansı vasitələrlə qabardıldığını aydınlaşdırmaq:

1) müəyyənlik bildirən artiklin işlənməsi ilə. Məsələn: *The quick lift of her clear brown eyes told him that she had long expected such words*²⁴ ‘Qonur gözlərini yuxarı qaldırması onun bu sözləri çoxdan gözlədiyinə bir işarə idi’.

2) cümləyə *as to, as for* sözlərilə müşayiət olunan əlavənin (*parenthesis*) daxil edilməsilə. Məsələn: *As for Soames, he listened attentively but he had heard all this before.*²⁵ ‘Soamsa gəldikdə, o, diqqətlə qulaq asdı, halbuki deyilənlərin hamısını əvvəl eşitmişdi’.

3) əsas məna yükü daşıyan söz və ya ifadənin cümlənin əvvəlinə çıxarılması. Bu söz və ya ifadə əsasən yer və zaman zərfləri olur. Məsələn: *Next morning they both came there with suspicious.* ‘O biri səhər onlar hər ikisi oraya şübhə içində gəldi’.

Söz birləşməsi linqvistik vahid olmaqla yanaşı, həm də psixolinqvistik vahiddir. Söz birləşmələrinin leksikallaşması prosesi psixolinqvistik hadisə hesab olunur və bu məhsuldar dil prosesi kimi, dilin koqnitiv yükünü daşıyır. Dissertasiyada boyu söz birləşmələrinin psixolinqvistik təhlili aşağıdakıları əhatə edir:

1) söz birləşmələrinin cümlənin qavranmasında oynadığı rolu aydınlaşdırmaq,

2) söz birləşmələrinin komponentləri arasında əlaqəni göstərmək,

3) söz birləşmələrinin danışığ aktı zamanı "psixoloji priyomlarda" rolunu müəyyən etmək.

Bütün bu məsələlər dissertasiyanın III fəslində eksperiment əsasında şərh edilir.

Söz birləşmələrinin funksional mənalərini təhlil edərkən, hər şeydən əvvəl onun nominativ funksiyasını aydınlaşdırmaq lazımdır. Söz birləşmələri sözlər kimi dildə hazır şəkildə mövcud olmur və

²³ Викулова, Е.А. Теоретическая грамматика английского языка. Учебное пособие./ Е.А.Викулова. – Екатеринбург: Издательство Уралского университета, – 2014. – с.69

²⁴ Galsworthy, J. The Forsyte Saga / J.Galsworthy. – Moscow: Foreign Languages Publishing House, – 1956. – p. 223

²⁵ Yənə orada, s.248

yalnız cümlə daxilində öz imkanlarını realizə edirlər. Söz birləşmələri dildə müəyyən qayda, qanun, modelə uyğun şəkildə kommunikasiya prosesində yaranır. Söz birləşmələrinin cümlədən fərqi ondan ibarətdir ki, söz birləşməsində verilən informasiyada heç vaxt bitkinlik, obyektiv-modallıq, zaman, tərz özünü göstərmir.

I fəslin dördüncü bölməsi **“Cümlə sintaktik vahidin əsas komponenti kimi”** adlanır. N.Xomskinin həm linqvistik, həm də fəlsəfi görüşlərinin əsasını dil, onun qavranılması və sintezi təşkil edir. Onun dilçilik tarixində ümdə xidmətlərindən biri, bəlkə də birincisi odur ki, o dilin qavranılması məsələsinə münasibəti dəyişdi. Onun fikrincə, insan dili induktiv metodla öyrənmir, insan təfəkküründə anadangəlmə dilöyrənmə qabiliyyəti var.²⁶

N.Xomskinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri odur ki, o, dil daşıyıcısının intuisiyasına xüsusi önəm verərək hesab edir ki, dilin qrammatik quruluşu sayəsində yaranan cümlələrin hamısı dil daşıyıcıları üçün qəbul edilən olmalıdır.

Dilçilikdə və psixolinqvistikada dilin əsas vahidləri fonem, morfem, söz, cümlə və mətdir. Cümlənin tərtibində ilk növbədə söz böyük rol oynayır. Sözlərin cümlədə mənalarına görə birləşmə imkanları müxtəlif olur və məhz buna görə də sözün kommunikativ gerçəkliyi yalnız cümlədə, mətdə açılır. Bununla yanaşı, cümlədə sözlər arasında müxtəlif əlaqə və münasibətlər var. Bu əlaqə və münasibətləri belə xarakterizə etmək olar: 1) sözlər mənaca bir-birindən fərqlənir; 2) sözlər mənaca bir-birinə yaxın olur; 3) sözlər mənaca ekvivalent olur.

Anlama prosesində dilin əsas vahidi olan söz mühüm rol oynayır, izolə edilmiş söz predmet ifadə edə bilər, lakin onun haqqında tam məlumat verə bilməz. Fikri ifadə etmək üçün bir neçə sözün əlaqəsi mütləqdir, məhz bu əlaqə nəticəsində sintaqm, cümlə və ya söyləmə yaranır.

I fəslin beşinci bölməsi **“Sintaktik vahidlərin təşkilində hecinqlərin rolu”** adlanır. Kommunikasiya prosesinin əsasını dil və informasiya mübadiləsi təşkil edir. Müasir dövrdə şifahi nitqin

²⁶ Chomsky, N. Syntactic Structures / N.Chomsky. – The Hague / Paris: Mouton, – 1957. – p.34

qarşısında müəyyən vəzifələr durur və bu informasiya mübadiləsinə xidmət edir. Başqa sözlə, biz danışarkən söylədiyimiz hər bir söz sadəcə məna daşımır, o, eyni zamanda insanlararası mesaj, məlumat rolunu oynayır. Yumşalmalar (hecinqlər) kommunikativ strategiya olub, danışana sözlərin gücünü yumşaltmağa imkan verir.

İlk dəfə XIV əsrdə işlənən “hedge” (hec) termini etimoloji lüğətdə belə xarakterizə edilir: *“Qədim ingilis dilində “hedge” tarixən “hasar, çəpər” mənasını verib. Heclər dediyin sözü daha zəif, daha yumşaq edir, başqa sözlə heclər – evfemizmlə eyniləşdirilir”*.²⁷

XX əsrin sonlarına doğru heclər ifadə etdiyi mənşədən uzaqlaşaraq, praqmatikada və diskurs təhlilində işlənməyə başladı.²⁸

“Hec” termini lingvistik termin kimi dilçiliyə keçən əsrin 70-ci illərində G.Lakof tərəfindən gətirilmişdir. Onu heclərin kommunikativ dəyəri maraqlandırmamışdır, o, yalnız dildə işlənən *“rather – daha doğrusu, largely – geniş, in a manner of speaking – belə desək, very – çox”* kimi sözlərin məntiqi əlamətlərini tədqiq etmişdir. Hecinq yazıçı ilə oxucu, danışanla dinləyən arasında dialoqun yaranmasında mühüm rol oynayır.²⁹

İlk dəfə dilçilikdə hecinq haqqında U.Vaynrayx (1966) yazmış və onu *“metalinguistic operators”* adlandırmışdır. *O, hecinqə true – həqiqətən, real – real olaraq, so-called – dırnaqarası, strictly speaking – ciddi desək, all – hamısı, like – oxşar, belə kimi sözləri daxil etmişdir*.³⁰

Dilçilikdə hecinq, əsasən, iki qrupa bölünür:

I qrupa “aproksimatorlar” (approximators) daxil edilir. Onlar propozisional məzmunu idarə edir və interpretasiyada ifadəliliyi işarələr vasitəsilə bildirir. Aproximatorların da iki yarımşinfi

²⁷ www.etymoline.com

²⁸ Markkanen, R. Hedging and Discourse: Approaches to the Analysis of Pragmatic Phenomenon in Academic Texts / R.Markkanen, H.Schröder. Raija Markkanen (Ed) et al. – Berlin, New York, – 1997. – p.4

²⁹ <https://philarchive.org> G.Lakoff. Hedges: A Study in meaning criteria and the logic of fuzzy concepts.

³⁰ Weinreich, U. On Semantics / U.Weinreich. – Univer: Pennsylvania Press, – 1980. – p.16

fərqləndirilir: *adaptorlar* və *rounderlər*.

a) *adaptorlar* (adaptors) (bunları Lakof “hedge” adlandırır). Buraya *somewhat – yüngülcə, sort of – belə ki, müxtəlif növ, almost describable as – həmişə təsvir edildiyi kimi, some – bəzi, a little bit – bir az* və s. kimi heclər daxil edilir. Məsələn, /My dear! Impos! She’s got all sorts of people coming//.³¹

b) *rounderlər*. Bunlar müəyyən hədd, hüdud bildirir və *about – təxminən, approximately – təxminən, something around – təxminən, çərçivəsində* və s. kimi heclərlə işlənir. Məsələn, /Approximately two months – your very first love affair, a matter of half a dozen meetings, a few talks and walks, a few kisses – against, against what you can't imagine, what no one could who hasn't been through it //.³²

Hər iki yarımqrupda danışan aktual situasiya ilə məqsədamüvafiq situasiya arasında əlaqə yaratmağa təşəbbüs göstərir.

II qrupa sipərlər (shields) aid edilir. Burada propozisional məzmunla danışan arasında əlaqə dəyişir. Məzmununda bir qədər qeyri-müəyyənlik özünü göstərir. Bu qrup da iki yarımqrupdan ibarətdir:

1) şübhə bildirən sipərlər (*plausibility shields*). Buraya *I think – düşünürəm ki, I take it – əsas götürərək, probably – güman ki, as far as I can tell – söyləyə bildiyim qədər, right now – indicə, I have to believe – inanmalıyam ki, I don’t see that – nəzərə almasaq* və s. kimi ifadələr daxil edilir. Məsələn, /June was silent having experienced in her time the inexorable character of her father's amiable obstinacy as far as she can say his own freedom of action was concerned//.³³

2) *attribution shields* (təyini sipər) adlanır. Onlara bəzən “attributive hedges” də deyilir və onlar bir qayda olaraq bir neçə sözün birləşməsindən ibarət olurlar. Bura *according to her estimates – onun verdiyi dəyərə görə, presumably – ehtimal ki, at least to X’s knowledge – nəhayət X-in bildiyinə görə* və s. kimi ifadələr daxildir. Məsələn, /According to his estimates, she is a terrible attractive

³¹ Galsworthy, J. The Forsyte Saga / J.Galsworthy. – Moscow: Foreign Languages Publishing House, – 1956. – p. 60

³² Galsworthy, J. To Let / J.Galsworthy. – Moscow: Foreign Languages Publishing House, – 1956. – p. 181

³³ Yenə orada, s.119

woman//. ³⁴

Dildə linqvistik heclər də mövcuddur və buraya sifətlər, zərflər, şəxssiz əvəzlilər, güzəşt bildirən bağlayıcılar, modal feillər, epistemik feillər, öndə gələn söz birləşmələri ilə ayırıcı suallar, if klouzlar, davamedici zaman markerləri, hipotetik keçmiş zaman, metalingvistik şərhələr və s. aid edilir. Məsələn,

1. *approxiamtely, roughly, about, often, occasionally, generally* və s. zərf və sifətlərlə işlənən heclər. Məsələn, /I am approximately forty and I don't care who knows it//.³⁵

2. şəxssiz əvəzlilərlə (one, it). Məsələn, /One can imagine that I am keeping him, said Julia, with a ringing laugh//. ³⁶

3. *assumption, claim, possibility, estimate, suggestion* isimlərilə. Məsələn, /According to June's estimate, it was foolish and even cowardly to hide the past from Jon//.³⁷

4. güzəşt bildirən bağlayıcılarla (although, though, while, whereas, even though, even if). Məsələn, /Even if people wanted to think he was her lover, let them; she was past caring//.³⁸

5. heclə müşayiət olunan performativlə. Bu halda performativ feillər modal feillərlə işlənir. Məsələn, /I thought I ought to see for myself what it was all about //.³⁹

6. vasitəsiz danışq axtları. Məsələn, /Darling, don't cry. Could you speak a little louder? After all, it had to happen sooner or later//.⁴⁰

7. öndə gələn söz birləşmələri ilə (I believe, to our knowledge, it is our view that, we feel that...) Məsələn, /That wouldn't be easy. I

³⁴ Maugham, W.S. Theatre / W.S. Maugham. – Москва: Международные отношения. – 1979. – s. 108

³⁵ Maugham, W.S. Theatre / W.S. Maugham. – Москва: Международные отношения. – 1979. – s. 101

³⁶ Yənə orada, s. 168

³⁷ Galsworthy, J. To Let / J.Galsworthy. – Moscow: Foreign Languages Publishing House, – 1956. – p.113

³⁸Maugham, W.S. Theatre / W.S. Maugham. – Москва: Международные отношения. – 1979. – s. 177

³⁹ Yənə orada, s. 172

⁴⁰ Yənə orada, s. 173

believe you ought to give her a chance //.⁴¹

8. modal sözlərlə. İngilis dilçiliyində belə sözlər adətən modal zərflər (modal adverbs) kimi işlənir. Buraya *perhaps, possibly, probably, practically, presumably, apparently* və s. aiddir. Məsələn, /With me? But I thought she was practically engaged to Tom. Nonsense. You are always fancying things like that//.⁴²

9. əksər sifətlər (possible, probable, unlikely, likely və s.). Məsələn, /It is possible that the party's being given special for you//.⁴³

10. modallıq ifadə edən sözlərlə (assumption, claim, possibility, suggestion və s.). Məsələn, /The assumption here is that you ruined my performance//.⁴⁴

11. modal feillərlə (might, can, may, would, could). “*Bu modal feillərin cümlədə now, finally, at last zərfləri ilə işlənməsi həmin cümlənin performativ təbiətə malik olmasını göstərir*”.⁴⁵ Məsələn, /You ought to accept me well enough by now to know that I would never let sentiment interfere with business //.⁴⁶

12. to seem, to appear, to believe, to assume və s. kimi epistemik feillərlə. Məsələn, /It seems that only natural to help you when you were in a hole. It was a pleasure to me//.⁴⁷

13. agentsiz passivlə. Məsələn, /Paragraphs were sent to the papers announcing the new venture and Michael and the publicity agent prepared interviews for him and Julia to give to the Press //.⁴⁸

14. budaq cümlədə şərt mənası ifadə edən *as long as, so long as, assuming that, given that* sözlərlə. Məsələn, /Unless it means something to you, why don't you go over to Paris with him for a

⁴¹ Maugham, W.S. Theatre / W.S. Maugham. – Москва: Международные отношения. – 1979. – s. 237

⁴² Maugham, W.S. Theatre / W.S. Maugham. – Москва: Международные отношения. – 1979. – s. 238

⁴³ Yənə orada, s. 266

⁴⁴ Yənə orada, s. 264

⁴⁵ Stefan, S. Parenthetical Hedged performatives. – 2010. pdf.

⁴⁶ Maugham, W.S. Theatre / W.S. Maugham. – Москва: Международные отношения. – 1979. – s. 191

⁴⁷ Yənə orada, s. 191

⁴⁸ Yənə orada, s. 72

fortnight when we close? ⁴⁹

Dildə leksik heclər də mövcuddur və onlar dilçiliyə ilk dəfə T.Nikula tərəfindən gətirilib. Ona görə hər söz, hər söz birləşməsi hec ola bilməz, çünki onlar mənalarnı yalnız kontekstdə reallaşdırırlar. O, leksik heclərə misal olaraq *I think, maybe, kind of, sort of, something like that, more or less* və s. göstərir. ⁵⁰

Beləliklə, nitqdə yumşalmaların – hecinqlərin işlənməsi individual olaraq dil istifadəçisindən asılıdır. Onların əsas funksiyası məndə qeyri-əminlik, nəzakət, anlaşılmazlıq, dolayılıq bildirməsidir. Heclər danışanla dinləyici, yazarla oxucu arasında əlaqə yaradır.

Dissertasiya işinin II fəslı “**Söyləm və cümləyə psixolinqvistik baxış**” adlanır. II fəslin birinci bölməsi “**Söyləm kommunikatıv sintaktik vahid kimi**” adlanır. Sintaktik vahidlərin nızamlanmasında dilin sintaktik quruluşu mühüm rol oynayır və sintaktik vahidlər də – nominativ, kommunikatıv, mətnyaradıcı, psixolinqvistik və s. kimi funksiyalar yerinə yetirir.

Dilçilikdə “söyləm” termininə müxtəlif prizmalardan yanaşılır. Belə ki, dilçilikdə “söyləm” termini ilə “frazə” termininin eyniləşdirilməsi cəhdləri də olub. ⁵¹

“*Söyləm*” müəyyən danışiq şəraitində dinləyici tərəfindən dərk edilə bilən və məna (fikir) bütövlüyünə malik ünsiyyət vahididir”. ⁵²

Söyləmlər dil sisteminin ən mühüm və mənalı vahidləri olub predikativlik ifadə etməsələr də, onlar daha çox ekspressivlik ifadə etdiklərindən dil strukturunun nüvəsini təşkil edir və cümlədə fikir mübadiləsinə çevrilə bilirlər.

Söyləmlər bir sıra funksional xüsusiyyətlərə malikdirlər: *1) nominativ, 2) kommunikatıv-praqmatik, 3) psixolinqvistik,*

⁴⁹ Maugham, W.S. Theatre / W.S. Maugham. – Moskva: Международные отношения. – 1979. – s.55

⁵⁰ Nikula, T. Interlanguage view on hedging. Hedging and Discourse. Approaches to the analysis of a pragmatic phenomenon in Academic texts / T.Nikula. – Berlin: New York, Walter de Gruyter and Co., In Rija Marakken and Hartmut Schroder (eds) 24, – 1997. – p. 190

⁵¹ Ağayeva, F.M. Şifahi nitqin sintaksisi / F.M.Ağayeva. – Bakı: Maarif, – 1975. – s.45

⁵² Dilçilik ensiklopediyası / Red. hey. sədri F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – I cild. – 2006. – s.141

4) mətnyaradıcı, 5) üslubi-semantik, 6) estetik, 7) məna və mənalandırma”.⁵³

Söyləmlərin kommunikativ funksiyası yalnız cümlə daxilində reallaşır. Danışanın emosional durumu, subyektiv münasibəti, hadisələrə yanaşması cümlə daxilində söz birləşməsi və ya söyləmlə ifadə olunur.

Aktual sintaksisin başlıca vahidi olan söyləmin temasında ən mühüm informasiya verilir. Psixolinqvistikanın əsas tədqiqat obyektini nitq mexanizmidir və söyləm də məhz bu mürəkkəb hərəkət prosesində yaranır, formalaşır və bu prosesdə onun kommunikativ tipləri yaranır.

İ.A.Zimnyaya söyləmlərin məhz situasiyada reallaşmasını əsas götürərək, onların iki növünü fərqləndirir: birobeyktli və poliobeyktli söyləmlər.⁵⁴

O, birobeyktli sadə söyləmlərə aşağıdakıları aid edir: 1) subyekt vasitəsilə genişlənmiş söyləmləri. Məsələn, /Farrier carried the bag of gold and notes//.⁵⁵ 'Farrier qızıl kisəsini və qeydləri apardı'. 2) ikinci predikasiya vasitəsilə genişlənmiş mürəkkəb söyləmləri, Məsələn, /Possibly he leaves England and only comes back at intervals//.⁵⁶ 'Ola bilsin ki, o, İngiltərəni tərk edir və yalnız fasilələrlə geri qayıdır'.

O, assosiativ söyləmləri də öz növbəsində a) situativ /A/ söyləmi və b) situativ /B söyləmi kimi qruplaşdırır.

a) situativ /A/ söyləmi monoobyekt subyekt vasitəsilə genişlənir. Məsələn, /Opening the door of our room, he gave a start of surprise. I was equally astonished. His brother Mycroft was sitting smoking in the armchair//.⁵⁷ 'Otağın qapısını açaraq, təəccübləndiyini göstərdi.

⁵³ Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası. Sintaqmatika, söz birləşməsi və sadə cümlə sintaksisi / F.Y.Veysəlli, Q.Ş.Kazımov, İ.B.Kazımov [və b.]. – Bakı: Prestij, – III c. – 2014. – s.151

⁵⁴ Зимняя, И.А. Лингвопсихология речевой деятельности / И.А.Зимняя. –М.: Московский психолого-социальный институт. – Воронеж: НПО “МОДЭК”, – 2001.– с.184

⁵⁵ Doyle, A.C. Adventures of Sherlock Holmes / A.C.Doyle. – London: Penguin Books, – 1981. – p.69

⁵⁶ Yənə orada, s. 120

⁵⁷ Yənə orada, s. 443

Mən tamamilə heyrətlənmişdim. Qardaşı Mikroft kreslodada oturub siqaret çəkirdi'.

b) *situativ /B/ söyləmi* – poliobyekt monostrof – (yalnız bir situasiyanı təsvir edir) kimi qruplaşdırır. Məsələn, /I refused to answer, then went to the vicarage, waited outside and finally returned to the cottage//.⁵⁸ 'Cavab verməkdən imtina etdim, sonra keşişin evinə getdim, çöldə gözlədim və nəhayət kotecə qayıtdım'.

Poliobyekt situativ söyləmlərdə əlaqə ilk növbədə özünü sözlər arasındakı semantik bağlılıqda, daha sonra isə müvafiq bağlayıcıların işlənməsində göstərir.⁵⁹

Əsas nitq məhsulu olan söyləmin təhlili göstərir ki, fikrin təşkili və hazırlanması bir sıra xüsusiyyətlərin üzə çıxmasına rəvac verir. Belə ki, söyləmlərdən təşkil olunmuş mətnə söz kütləsi, sözün qrammatik və semantik cəhətdən düzgün seçilməsi, zaman, tərz, növ münasibətlərinin qorunub saxlanması böyük önəm daşıyır.

Bütün söyləmlərə xas xüsusiyyətlər aşağıdakılardır: 1) sözlər arasında qrammatik bağlılıq, 2) kommunikativ funksiyaya malik olma, 3) verilən informasiyanın intonasiyası: nəqli, təhrikətmə, sual, 4) mətn daxilində digər söyləmlərlə əlaqəyə girmə qabiliyyəti.⁶⁰

A.A.Leontyev söyləmin yaranmasında bir sıra parametrləri əsas götürür: 1) söyləmin sintaktik strukturda yeri; 2) konkret morfoloji realizasiyası və qrammatik əlamətləri; 3) semantik əlamətləri; 4) akustik (qrafik) əlamətləri.⁶¹

Sadalanan parametrləri əsas götürərək dissertasiyanın III fəslində onların təhlilini verməyə çalışmışıq. Şübhəsiz, ünsiyyət prosesində söyləmin əmələ gəlməsində cümlənin rolu danılmazdır,

⁵⁸ Doyle, A.C. Adventures of Sherlock Holmes / A.C.Doyle. – London: Penguin Books, – 1981. – p.967

⁵⁹ Зимняя, И.А. Лингвопсихология речевой деятельности / И.А.Зимняя. –М.: Московский психолого-социальный институт. – Воронеж: НПО “МОДЭК”, – 2001.– с.186

⁶⁰ Петерсон, М.Н. Лекции по современному русскому языку. Пособие для студентов пединститутов / М.Н.Петерсон. –М.: МГПИ им. К.Либкнехта, – 1941.– с.84

⁶¹ Леонтьев, А.А. Основы психолингвистики. Учебник для студентов высших учебных заведений по специальности “Психология” / А.А.Леонтьев. – 5-е изд., – М.: Смысл, – 1997.– с.59

lakin məntiqi-qrammatik mahiyyət daşıyan söyləm nitqdə dilin ayrıca səviyyəsi kimi reallaşır. Söyləmin mahiyyətini anlamaq üçün seqment-söyləm-cümlə üçlüyünü dərk etmək lazımdır. “*Seqment – danışıq aktında sabit, təkrarlanarkən eyniliyini qoruyub saxlayan səs həlqəsidir*”.⁶²

Dissertasiya işinin 2.1.1 bölməsində “**Anlama prosesində söyləmin kodlaşması və dekodlaşması prosesi**” təhlil olunur.

Kommunikasiya prosesində söyləmin kodlaşması və dekodlaşması prosesi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Anlama söyləmin müəllifi ilə adresatı birləşdirən vasitədir. Anlama prosesində söyləmin ifadəsində səriştə, inam əsas götürülür. Söyləmdə və ya cümlədə yaxınmənalı sözlərin işlənməsi danışan və dinləyicinin bir-birini başa düşməsi üçün zəmin yaradır. Deyiləni anlamaq lazımı işarəni işlətmək texnikasının olmasına dəlalət edir.

Söyləmin, cümlənin qurulmasında digər sintaktik vasitə köməkçi sözlərdən (sözönləri, bağlayıcılar) istifadədir. Köməkçi sözlər dilin kodlaşmasına şərait yaradır və sözlər arasında müxtəlif münasibətlərin yaranmasında mühüm rol oynayır.

Ünsiyyət vasitəsi kimi nitq iki real prosesdə iştirak edir. Bir tərəfdən nitq fikri təcəssüm etdirməli və onu söyləm səviyyəsinə gətirməlidir. Bu hal söyləmin kodlaşması adlanır. Düşüncədən nitqə qədər olan yolun təhlili elmdə söyləmin psixologiyası və ya ekspressiv nitq adlanır. Söyləmin dekodlaşması prosesində isə əksinə proses baş verir; belə ki, qəbul edilmiş söyləm artıq fikrə çevrilir.

Fikirdən nitqə gedən yol kodlaşma, əksinə yol isə qəbul olunmuş məlumatın dekodlaşması adlanır. Qəbul olunmuş informasiyanın anlanması prosesini sadəcə olaraq ayrıca sözün mənasının anlanması kimi qəbul etmək olmaz. İnformasiyanın başa düşülməsi və ya dekodlaşması ümumi mənanın şifrə olunmasıdır.

İnsan həmsöhbətinə öz fikrini çatdırmaq üçün geniş nitq formasından istifadə edir. Bunun üçün o, ilk növbədə söyləm motivindən istifadə etməlidir. Motiv arzu, istək, tələb formasında ifadə oluna bilər və bu zaman söyləm praqmatik xarakter daşıyacaq.

⁶² Dilçilik ensiklopediyası / Red. hey. sədri F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – II cild. – 2008. – s.203

Digər tərəfdənsə, söyləm motivi proses boyu var gücü ilə hərəkət edən başlanğıc andır. Məhz sonrakı mərhələdə fikirlər yaranır. Fikirlərin psixoloji təhlili psixologiyada bir sıra çətinliklər yaratmışdır. Bəzi müəlliflər (K.Byuler, H.Bax) hesab edirlər ki, “təmiz fikir”-in sözlərlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Digər psixoloqlarsa, qeyd edirlər ki, fikir sözdə təcəssüm olunan hazır psixi ehtimaldır. Sonralar L.S.Vıqotski də təsdiq etdi ki, fikir təmsil olunmur, sözdə formulə olunur.⁶³

Şifahi söyləmin anlanması psixoloji struktur baxımından yazılı məlumatın qavranılmasından fərqlənir. Şifahi söyləmdə dildən xaric faktorlardan istifadə edilir ki, bunlar da yazıda öz əksini tapmır.

*“Dekodlaşma zamanı sözün mənasının düzgün başa düşülməsində bir sıra maneələr özünü göstərir. Məsələn, əsas maneələrdən birincisi kifayət qədər söz ehtiyatının olmamasıdır. Məhz bu fakt yazılışca və ya tələffüzçə eyni olan – omonim sözlərin başa düşülməsində çətinlik yaradır. Məs., weather (hava), whether (ki). Digər vasitə visual təfəkkürdür. Bu proses özünü əsasən karlarda göstərir”.*⁶⁴

Deməli, məlumatın dekodlaşması hər şeydən əvvəl bir çox mənanın içindən lazımi mənanın seçilməsini tələb edir. Lazımi mənanın seçilməsində hər şeydən əvvəl informasiya mühüm rol oynayır. Məhz xüsusi intonasiya vasitəsilə deyilən söz avtomatik olaraq alternativ sözün seçilməsində yardımçı olur. Lazımi mənanın seçilməsində digər, ən əsas faktor isə kontekstdir.

II fəslin ikinci bölməsi **“Cümlə əsas kommunikativ sintaktik vahid kimi”** adlanır. Kommunikativlik cümlənin semantikasının və quruluşunun müəyyənlişməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Onun kommunikativ funksiyası əsasən psixologiyada və psixolinqvistikada tədqiq edilir. Kommunikasiyanın yaranmasında situasiya mühüm rol oynayır. Dilçilikdə kommunikativ situasiyanın bir neçə növü göstərilir: 1) danışan, 2) dinləyən, 3) danışanla dinləyən arasında münasibət, 4) ünsiyyət forması (rəsmi-neytral-dostcasına), 5)

⁶³ Лурья, А.Р. Лекции по общей психологии / А.Р.Лурья. –Питер: Серия “Мастера психологии”. СПб. – 2006.– с.281

⁶⁴ Yənə orada, s.289

ünsiyyətin məqsədi, 6) ünsiyyət vasitələri (jestlər, mimikalar), 7) ünsiyyətin metodu.⁶⁵

*“Sintaktik tədqiqatlarda kommunikasiya üç formada başa düşülür: 1) məntiqi-psixoloji, 2) situativ, 3) informativ (koqnitiv). Kommunikasiyanın məntiqi-psixoloji dərki ən geniş yayılmış formadır. Bu formada cümlənin tema və remaya görə təyin edilməsi əsas götürülür. Kommunikasiya danışmaq aktı kimi psixolinqvistikada tədqiq edilir. Belə ki, cümlə situativ nitqin əsas komponenti kimi çıxış edir. Situativ nitqdə dialoji nitq – danışan və həmsöhbət, təhriketmə – əsas götürülür. Informativ (koqnitiv) anlama dedikdə, konkret fikrin formalaşmış ifadə olunması nəzərdə tutulur”.*⁶⁶

İ.P.Susova görə cümlənin kommunikativ mənası özündə aşağıdakı aspektləri ehtiva edir: *“1) situasiyanın struktur aspekti, 2) nominativ və ya eksplikativ, 3) məlumatın lokalizasiyası, 4) emosional və ya ekspressiv aspekt”.*⁶⁷

İ.P.Susov situasiyanın struktur aspektinin iki növünü göstərir: relyasyon və predikasyon. Relyasyon (“relation” – əlaqə) aspekt situasiyanın qurulmasını təsvir edir (agens, pasiens, hərəkətin adresatı və s.). Relyasyon aspekt sintaktik semantikanın ən əsas aspektidir. Bu aspekt minimal sintaktik-semantik vahidlərdən ibarətdir. Predikasyon aspekt məlumatın qrammatik subyekt və predikatını müəyyənləşdirir. Hər iki aspekt birlikdə məlumatın qurulmasına xidmət edir.

Cümlənin yaranmasında predikativlik, intonasiya mühüm əhəmiyyət daşıyır. Sintaktik vahidlər söz formalarının, bağlayıcı, ədat, qoşma və sözdəyişdirici şəkilçilərin köməyi ilə də formalaşır. Sintaktik vahidlərin təşəkkülündə intonasiya, fasilə, vurğunun da rolu

⁶⁵ Van Dijk, T.A. (Ed). Discourse as Structure and Process Discourse Studies. A Multidisciplinary Introduction // – London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, – Vol.1. – 1997. – p.129

⁶⁶ Кодухов, В.Н. О двух основных аспектах предложения // – Ленинград: Наука, Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. – 1975. – с. 34

⁶⁷ Сусов, И.П. Формальные и семантические аспекты предложения // – Ленинград: [н.п.], Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков, – 1975. – с.64

böyükdür. İntonasiya çox vacib komponent olub, çox vaxt özünü predikativliklə bərabər onun ifadə vasitəsi kimi bürüzə verir. İntonasiya predikativliyin ən universal ifadə vasitəsi kimi dəyərləndirilir. İntonasiya şifahi nitqin göstəricisi olub, yazılı dildə onu durğu işarəsi əvəz edir. O, cümlənin bitkinliyini, sual, əmr formasında olmasını, aktual üzvlənməsini, emosional-ekspressiv xarakteristikasını təyin edir və cümləni sintaqmlara bölür.

Əsas kommunikativ vahid olan cümlə bir çox dillərə xas bir sıra struktur-semantik və funksional əlamətləri özündə ehtiva edir. Bu əlamətlər aşağıdakılardır: 1) məna bitkinliyi, 2) informativlik, 3) cümlə üzvləri, sözlər arasında məna və qrammatik əlaqə, 4) modallıq, 5) intonasiya bitkinliyi, 6) kommunikativ funksiya.

*“Kommunikativ fəaliyyət zamanı cümlənin formalaşmasında üç əsas informasiya tipi meydana çıxır. Bunlar 1) koqnitiv informasiya, 2) dil informasiyası, 3) kommunikativ informasiya”*dır.⁶⁸

Bu informasiya tiplərini ayrı-ayrılıqda təhlil etdikdə, burada psixolinqvistik amillərin meydana çıxmasının şahidi oluruq.

Koqnitiv informasiya – insanın psixikası ilə sıx bağlı olub, işarələr sistemi ilə ifadə olunur. Koqnitiv informasiya individin ətraf mühit haqqında aldığı informasiya, bu informasiyanın həmin individ tərəfindən dərk olunması və onun hafizədə buraxdığı izdir.

Kommunikativ fəaliyyət zamanı cümlədə meydana çıxan digər tip “dil informasiyası”dır. Bu tipdə dilin məzmun və forma planı əsas götürülür. Bu informasiya növündə dil vahidlərinin, demək olar ki, bütün səviyyələri (fonetik, morfoloji, leksik, qrammatik) nəzərə alınır. Nitq fəaliyyətinin formalaşmasında cümlələrdə sintaktik əlaqələrin də rolu böyükdür.

"Kommunikativ informasiya"da cümlələrdə müəllifin verdiyi informasiya, onun hissləri, emosiyaları, bir sözlə psixoloji durumu əsas götürülür.

Cümlənin yaranmasında formal əlaqələrin də rolu böyükdür. Formal əlaqə dedikdə, məndəki cümlələr arasındakı qrammatik kateqoriyalarla, əvəzliliklərlə əlaqə, əvvəlki sözün ona uyğun sinonim

⁶⁸ Черняховская, Л.А. Смысловая структура текста и ее единицы // – М.: Изд. МГУ, Вопросы языкознания,– 1983. № 6, –с.118

sözlə əvəzlənməsi və s. nəzərdə tutulur. Eyni zamanda mətndə məna və struktur əlaqəsi özünü göstərir.

Dissertasiya işinin 2.2.1. bölməsi **“Cümlənin mənasının kodlaşması və dekodlaşması”** adlanır.

Mürəkkəb və polifunksional xüsusiyyətlərə malik olan cümlənin psixolinqvistik təhlili son zamanlar istər dilçilərin, istərsə də psixoloqların diqqət mərkəzindədir. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, cümlə psixolinqvistik nöqtəyi-nəzərdən hər hansı bir individ tərəfindən işarələr yığını, kommunikativ vahid, fərdin qavrama fəaliyyətini göstərən bir proses kimi başa düşülür. Şübhəsiz ki, cümlənin qavranmasında digər faktorların da – duyma, qavrama, görmə, eşitmə və s. rolu böyükdür.

Aparadığımız tədqiqatlar göstərir ki, son dövrlərdə cümlə ilə yalnız lingvistik məşğul olmuşdur. Hesab edirik ki, cümlə təkcə lingvistik deyil, həm də psixolinqvistik tədqiqat obyektini kimi təqdim edilməlidir. Uzun illərdir ki, cümlənin başa düşülməsində – dekodlaşmasında bir sıra avadanlıqlardan istifadə olunur.

“Müasir dövrdə başın vəziyyətinə görə gözlərin hərəkətinin aparata çəkilməsini göstərmək üçün müxtəlif vasitələr mövcuddur. 1. tam kontaktsiz model, 2. yüngül dəbilqə formasında olan model. Bu cür avadanlıqlar müasir dövrdə ən məşhur Avropa firmaları tərəfindən istehsal olunur. Onların arasında Eyelink, TOBİL, İSCAN, EyeGaze ən məşhurlarıdır. Bu texnologiyalardan müxtəlif elm sahələrində, əsasən, psixologiyada yaddaşla bağlı prosesləri öyrənmək üçün, görmə yaddaşı üçün, neyropsixologiyada, neyrolinqvistikada, eləcə də veb-saytların təşkilində istifadə olunur”.⁶⁹

Ənənəvi olaraq dilçilər dili fonetik, fonoloji, morfoloji, sintaktik, semantik və diskursiv səviyyələrə məxsus işarələr sistemi kimi qəbul edirlər. Bu mərhələli prosesin əsas məqsədi səsdən sözləmə qədər inkişaf və nitqin anlanması təşkil edir. Beləliklə, nitqin anlanmasında

⁶⁹ Федорова, О.В. Методика регистрации движений глаз “Визуальный мир”: шанс для сближения психолингвистических традиций // – М.: Изд. МГУ, Вопросы языкознания, – 2008. № 6, – с.98-120

semantika, praqmatika və diskurs mühüm rol oynayır.

“Çağırış potensialı” metodu ən sadə sözdən ən çətin mətnədək anlama prosesini öyrənmək üçün tətbiq edilir. Bu metoda görə ilkin mərhələdə hələ beyin dil siqnallarını qəbul etmək iqtidarında olmur. Ona görə də beynin ilk məqsədi siqnalın ya yazılı, ya da şifahi şəkildə təyin edilməsidir.⁷⁰

Cümlələrin dekodlaşması üçün əlaqəlilik və bütövlük mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əlaqəlilik dedikdə, cümlələrin bir-birinə bağlanması nəzərdə tutulur və bu bağlantı bir sıra vasitələrlə həyata keçir – qrafik, qrammatik, semantik, sintaktik. Cümlələrin semantik yığımları resipient tərəfindən bir bütöv kimi qəbul olunur. Bütövlük isə cümlələr zəncirindən ibarət olan mətnədə bitkinlik tapır.

*“Cümlənin anlama prosesində psixolinqvistlərin köməyinə eksperimental metod olan “vizual-ələm paradigmi” gəldi. Eksperimentə görə gözlərin hərəkəti cümlələrə qulaq asarkən qeyd olunur. Belə təcrübələr tədqiqatçıya gözlərin hərəkətini saniyələrlə izləməyə, cümləyə qulaq asarkən dinləyicinin hansı informasiyadan istifadə etməsi, eləcə də digər mərhələlər arasında olan vaxt bölgüsünü təyin etmək və nəticə çıxarmaq üçün imkan verir. Bu metodikanın mübahisəli xarakteri ondan ibarətdir ki, dinləyicilər kontekstlə vizual olaraq rastlaşmırlar və ona görə də qavranılan cümlənin strukturunu təhlil etmirlər”.*⁷¹

“Vizual-ələm” paradigmi dünya psixolinqvistikasında geniş yayılıb və danışıq fəaliyyətində aktiv istifadə olunur. “Dil fəaliyyətdir”, “dil məhsuldur” paradigmləri yeni psixolinqvistik metod vasitəsilə “başın sərbəst duruşuna görə gözlərin hərəkətinin qeydiyyata” daha dərinlən öyrənilir. Bu metod 1994-cü ildən (free-viewed eye-tracking) geniş öyrənilməyə başlayıb. Əvvəlki texnologiyalardan fərqli olaraq, yeni avadanlıqlar başın hərəkətinə məhdudiyət qoymadan gözlərin hərəkətinin qeydiyyatını aparmağa imkan verir. Beləliklə, tədqiqatçılar oxuma prosesini həyata keçirmək üçün təkcə vaxt qazanmır, həm də bir sıra psixolinqvistik

⁷⁰ Секекина, И.А. – 2015. <https://postnauka.ru/longreads/>

⁷¹ Устинов, В.А. Тезаурусное моделирование семантического поля “понимание предложений” как компонента предметной области англоязычной психолингвистики. www.edu.tltsu.ru/sites/

*hadisələrin həyata keçməsi üçün imkan əldə etmiş olur”.*⁷²

Gözlərin hərəkəti metodikasının öyrənilmə tarixi K.Raynerin adı ilə bağlıdır. XX əsrin 90-cı illərindən gözlərin hərəkətinin qeydiyyatına eyni zamanda başın hərəkəti də əlavə olunur.⁷³

İlk baxışda sadə cümlənin hafizədə tez qalması heç kəsdə şübhə doğurmur. Lakin elə sadə cümlələr var ki, işlək hafizəyə yük olur. Eləcə də quruluşca nisbətən mürəkkəb cümlələri yadda saxlamaq üçün daha çox resurslar tələb olunur. Beyin tərəfindən qəbul olunan siqnal ətraf aləmlə əlaqəli olmalıdır. Məsələn, əvəzlilərin interpretasiyası cümlənin anlanmasında mühüm rol oynayır. Belə ki, insan “she” və ya “he” əvəzliyini eşitdikdə, faktın kimə ünvanlandığını konkret olaraq müəyyənləşdirir.

Cümlənin dekodlaşmasında eksperimental-fonetik təhlil önəmli yer tutur. Bu təhlilin aparılmasında dünya dilçilik elmində uğur qazanan “PRAAT” kompüter programından istifadə olunur. “PRAAT” cümlə təhlilində və onun dekodlaşmasında ən çevik vasitə olub, standart və qeyri-standard prosedurları, cümlənin spektroqrafik və ossilloqrafik təhlilini aparmağa geniş imkanlar yaradır.

Beləliklə, cümlənin mənasının dekodlaşması mürəkkəb proses olub, öz həllini müxtəlif metod və eksperimentlərin həyata keçirilməsində reallaşdırır.

Dissertasiyanın II fəslinin üçüncü bölməsi **“Söz birləşməsi, sözləm və cümlə törəmə dilçilik kontekstində”** adlanır.

Keçən əsrin 50-60-cı illərində törəmə qrammatikasının dominantlıq təşkil etdiyi dövrdə qrammatikaya dilin təsvirində formal model kimi yanaşılması dil səriştəliliyi və performanslığının yaranması, sintaksisin dildə mərkəzi rol oynaması, dilin təsvirində, izahında və anlanmasında törəmə qrammatikanın əsas vasitə olması özünü göstərdi. Lakin XX əsrin 70-ci illərində törəmə qrammatika əvvəlki məşhurluğunu itirdikdən sonra cümlələrin dekompozisiyası

⁷² Федорова, О.В. Методика регистрации движений глаз “Визуальный мир”: шанс для сближения психолингвистических традиций // – М.: Изд. МГУ, Вопросы языкознания, – 2008. № 6, – с.99

⁷³ Rayner, K. Eye movements in reading and information processing: 20 years of research //– Amherst: University of Massachusetts, Psychological Bulletin, – Vol. 124. – 1998. № 3, – p. 377

(parçalanma), dildən xaric (dilxarici) faktorların rolu, anlama strategiyası, cümlə təhlilinə üstqat struktur marağından yanaşma ön plana keçdi.

N.Xomski konsepsiyasına görə, dilə yiyələnmə ayrı-ayrı dil elementlərinin köməyiylə deyil, qaydalar sisteminə yiyələnmə və söyləmlərin anlanması ilə həyata keçir. Cümlənin yaranması ayrı-ayrı sözlərin xətti düzülüşü olmayıb, dinamik xarakter daşıyır. “Dərin qat” “tikinti materialı” funksiyasını yerinə yetirir və hər bir “dərin qat”ın nüvə cümləsi olur.

Dilin strukturu qaydalar yığını ilə müəyyənləşir. Məsələn, ingilis dilində əgər isim+feil+isim ardıcılığı eşidiriksə, deməli, I isim II isim üzərində hər hansı bir hərəkəti icra edib. Əksinə, cümlədə II ismin I ismə təsiri hiss olunursa, deməli, II isim I isim üzərində iş görür. Deməli, ingilis dilinin sintaktik strukturu aşağıdakı cümlələr arasındakı fərqi açıq göstərir: Məsələn, /Həkim xəstəni müayinə etdi//. /Xəstə həkim tərəfindən müayinə edildi//.

Dili öyrənərkən, insan çoxlu sayda linqvistik qaydalar mənimsəyir. Cümlənin uzun və ya qısalığından asılı olaraq hər cümləyə xas qaydaları öyrənmək qeyri mümkündür. Cümlələri interpretasiya etməmişdən əvvəl cümlədəki sözlər arasında əlaqəni görürük. Bu söz birləşmələri və ya komponentlər adlanır. Cümlə tərkibindəki komponentlərin başa düşülməsi cümlənin başa düşülməsini daha da asanlaşdırır.

13 sözdən ibarət cümlə oxunduqdan sonra birinci söz dinləyiciyə xatırladılır və digər sözlərin yerinə qoyulması xahiş edilir.

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13

Having failed to disprove the charges, Taylor was later fired by the president.

Qurulan cümlələrin hər biri altı sözdən ibarət budaq cümlə, yeddi sözdən ibarət baş cümlə olmuşdur. Müşahidə nəticəsində aydın olmuşdur ki, axırıncı əsas komponent daha çox yadda qalır.⁷⁴

Cümlənin sintaktik təhlilinin əsas məqsədi cümlədəki ayrı-ayrı

⁷⁴ Андерсон, Дж. Когнитивная психология /Дж.Андерсон. – Питер: 5-е изд. Изд-во: СПб. –2002. – с.373

sözlərin mənasını birləşdirib, ümumilikdə cümlənin mənasını aydınlaşdırmaqdır. Bu məsələnin həlli üçün iki informasiya mənbəyindən istifadə edirik. I söz sırası, II köməkçi sözlərdən istifadə (məs. qeyri-müəyyən artıql, who bağlayıcı əvəzliyi və s.). Məsələn, aşağıdakı cümlələrə nəzər yetirək. /Tom Conu gördü//. /Con Tomu gördü//.

Adları çəkilən informasiya mənbələrinin hər ikisi cümlənin sintaktik təhlilində mühüm rol oynayır. Məs. (1) The boy whom the girl loved was sick. (2) The boy the girl loved was sick. (Qız tərəfindən sevilən oğlan xəstə idi). (3) The boy, the girl and the dog were sick. – Oğlan, qız və it xəstə idi.

Birinci və ikinci cümlələr ekvivalentdirlər, lakin ikinci cümlədə *whom* iştirak etmir. İkinci cümlə daha qısa, lakin qısalığı cümlə təhlilində signalın (işarənin) itməsi ilə şərtlənir. /The boy the girl/ birləşməsində qeyri-müəyyənlik var. Cümlənin təhlilində köməkçi söz olan *whom*-dan istifadə olunması onun təhlilini daha da çətinləşdirir. İkinci cümlənin də başa düşülməsi üçün dinləyici ən azından baş və budaq cümlələri fərqləndirməyi bacarmalıdır. Belə ki, birinci cümlənin baş cümləsi /The boy was sick/, budaq cümlə isə, /whom the girl loved/-dir.

Cümlənin qavranmasında söz sırasının da böyük rolu var. Söz sırası cümlədə sözlərin ardıcıl düzülməsini, onlar arasındakı əlaqəni (subyekt-obyekt əlaqəsi) göstərməklə yanaşı, eyni zamanda başqa informasiya da verir. İngilis dilində cümlədə bir sıra funksional markerlər (the, a, with və s.) və suffikslər (-s, -es, -ed, -ing və s.) iştirak edir. Şübhəsiz, bu markerlər sözlərin daxil olduğu sinfi, başqa sözlərə olan münasibəti və mənanı bildirir.

Transformasyon metod cümlənin mənasının müəyyənlişməsində, cümlənin alt və üst struktur qatlarının açılmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Cümlənin dekodlaşması zamanı onu hafizəmizdə orijinal formada saxlamırıq, əksinə onu beynimizdə emal edib başa düşəcəyimiz tərzdə inkişaf etdiririk.⁷⁵

⁷⁵ Warren, P. *Introducing Psycholinguistics* / P. Warren. – New York: Cambridge University Press, – 2013. – p.160

Sintaktik ikimənalılıq psixolinqvistlərin diqqətini həmişə cəlb edib. İ.A.Sekerina cümlənin anlanmasında ən geniş yayılmış modeli “garden path” və ya “*модель заблуждения*” adlandırır və tədqiqatlarında belə cümlələri “*сусанинские*” cümlələr adlanır.⁷⁶ Sintaktik parsinqdə əsas diqqət sintaktik cəhətdən ikimənalılığa və ya “sintaktik omonimiyə” yetirilir.

Düşünürük ki, cümlənin formalaşması, təşkili və anlanmasında ilkin mərhələ kimi sintaksis, yalnız sonralar semantik faktorlardan istifadə ön plana keçməlidir. Sintaksislə semantikanın bütün səviyyələrdə bir-biri ilə əlaqədə olması, cümlənin düzgün anlanmasını şərtləndirir.

Cümlənin yaddaşda saxlanması xüsusi əhəmiyyəti var. İnsan cümləni sözlər arasındakı rabitəli əlaqə daşdığına görə deyil, qrammatik cəhətdən düzgün olduğuna görə yadda saxlayır. Deməli, cümlənin yadda saxlanmasında sintaktik struktur və semantik məna böyük rol oynayır. Alt qat sintaktik vahidlərin qrammatik quruluşunu və ifadə etdiyi mənanı formalaşdıraraq üst qat üçün hazırlıq görür.

Alt qat (deep structure) bizə ambiqitivliyi açmağa kömək edir. Struktur qrammatistlər cümlə təhlilində yeni metod – birbaşa tərkiblər (IC) metodunu irəli sürdülər və bu metodun əsas məğzini alt və üst qat təşkil edirdi. “*Bu qatlar bir-birilə sıx əlaqədə olub tərkiblər (komponentlər) arasında sintaktik əlaqə yaradır*”.⁷⁷

Birbaşa tərkiblərin (IC) əsas məqsədi cümlədə və ya söz birləşmələrindəki sözlər arasında əlaqə yaratmaqdır. Anlama prosesində dinləyicinin arzusu, səyi əhəmiyyətli rol oynayır. Məhz bu prosesdə dinləyici ona lazım olan işarəni seçir və sonrakı davranışını kodlaşdırır, lakin işarənin anlanması onun inteqrasiyası deyil.

Dissertasiyanın II fəslinin dördüncü bölməsi “***Cümlənin dərk edilməsində struktur çoxmənalılıq (ambiqitivlik) və ya koqnitiv omonimlik***” adlanır.

Sintaktik səviyyədə cümlələrin anlanmasında çətinlik törədən

⁷⁶Секерина, Н.А. Американские теории синтаксического анализа предложения // – М.: Наука, Вопросы языкознания. – 1996. № 3, – с.100-137

⁷⁷ Valeika, L. An Introductory Course in Theoretical English Grammar / L.Valeika, J.Buitkiene. – Vilnius, – 2003. – p.26

səbəblərdən biri çoxmənalılıqdır. N.A.Sekerina sintaktik çoxmənalılığın iki tipini göstərir: qlobal və müvəqqəti.⁷⁸ O qeyd edir ki, qlobal çoxmənalı cümlələr kontekstdən xaric işləndiyi halda belə, düzgün başa düşülür. Belə cümlələr sintaktik omonimlik bildirir. Məs. /Flying planes can be dangerous//. 1. /Uçan təyyarələr təhlükəli ola bilər//. 2. /Təyyarə ilə uçmaq təhlükəlidir//. Birinci cümlədə “planes” ismi mübtədə funksiyasındadır, “flying” isə təyindir, ikinci cümlədə isə “flying” cərəndə – mübtədə, “plane” isə tamamlıqdır.

Digər nümunəyə diqqət yetirək. Məsələn: /Bill thought John died yesterday//. (1) /Bil fikirləşdi ki, Con dünən öldü//. (2) /Dünən Bil fikirləşdi ki, Con öldü//. Belə cümlələrdə zaman zərfi “yesterday” həm əsas cümləyə, həm də budaq cümləyə aid ola bilər.

Müvəqqəti çoxmənalı cümlələr haqqında danışıqda qeyd etmək lazımdır ki, həmin cümlələrin başa düşülməsi üçün xüsusi səy lazımdır.

Son 10 ildə aparılan təhlillər göstərir ki, müvəqqəti və lokal çoxmənalı cümlələr sintaktik analiz zamanı özünəməxsus psixoloji reallığı ifadə edir. Məs. (1a) /Put the frog on the napkin into the box//.

(1b) /Put the frog that’s on the napkin into the box//.

Təcrübəçilər 1a-da cümlənin sonunu eşitdikdə, elə zənn edirlər ki, o cümlənin ilk oxunuşu səhv olub. Ortaya belə bir sual çıxır. Nə üçün cümlənin əvvəlini eşidərkən, təcrübəçilər onu məhz belə interpretasiya edirlər? Bu suala müxtəlif sintaktik təhlillərdə müxtəlif cür cavab verilir. “Garden-path” modeli cümlələrdə bu suala cavab ondan ibarətdir ki, belə konstruksiyalarda daha asan arqumentlər gətirilir və ya ümumi ideyalara fikir yönəldilərək interpretasiya olunur.

Digər modelə – məhdudiyət modelinə əsasən bu tip cümlələrin müxtəlif cür interpretasiyasına diskursiv faktorlar təsir edir.

Sintaktik prayminqin təhlilində sinonimlik təşkil edən konstruksiyalardan da istifadə olunur. /The teacher is giving the cup to the boxer//. /The teacher is giving the boxer the cup//. Bu tip cümlələr eksperimentə çox az cəlb olunub.

⁷⁸ Секерина, Н.А. Американские теории синтаксического анализа предложения // – М.: Наука, Вопросы языкознания. – 1996. № 3, – с.100-137

Törəmə qrammatikanın ən ümdə xüsusiyyətlərindən biri struktur çoxmənalılığın (ambiguity) və ya koqnitiv omonimlik hallarının aradan qaldırılması və bu kimi cümlələrin düzgün izahını verməkdən ibarət olmuşdur. Məsələn, /Ali hit a man with a stick/. Bu cümləni həm /Əli çubuqla kişini vurdu/, həm də /Əli əlində çubuq olan kişini vurdu/ kimi tərcümə etmək olar.

Ambiqitivlik və ya koqnitiv omonimlik həm sözə, həm söz birləşməsinə, həm də cümlələrə aid ola bilər. Ambiqitivlik situasiya daxilində müəyyənləşir, belə ki, bir situasiyada ambiqitiv olan söz, söz birləşməsi və ya cümlə digər situasiyada ambiqitiv olmaya bilər.

Apardığımız tədqiqatlar göstərir ki, ingilis dilində fonoloji, leksik, struktur və ya qrammatik ambiqitivlik daha çox işləklik dairəsinə malikdir. Məhz bunu əsas götürərək, növbəti fəsilə ambiqitiv cümlələri fonetik-eksperimental tədqiqata cəlb etmişik.

II fəslin beşinci bölməsi **“Sintaktik vahidlərin formalaşdırdığı sinonimlik əlaqəsi”** adlanır. Sosial kommunikasiya vasitəsi olan dil durmadan inkişaf edir, təkmilləşir və dəyişir. Dil vahidlərinin qarşılıqlı münasibəti, bir-birinə yaxın anlayışların inteqrasiya və differensiasiyası nəticəsində dildə yeni sinonimlik yaranır. Sinonimlik dilin leksikasına və qrammatikasına nüfuz edir, mənaca bir-birinə yaxın olan sözlərin, söz birləşmələrinin və cümlələrin yaranmasına səbəb olur. Sinonimliyə son dövrlərə qədər yalnız leksik kateqoriya kimi yanaşılırdı və bu məsələ leksikologiyanın, semasiologiyanın obyektinə kimi tədqiq edilirdi. Lakin tədqiqatlar göstərir ki, sinonimlik təkcə sözlərdə deyil, bütün dil vahidlərində fonetik, morfoloji, sintaktik və s. özünü göstərir. Bunun səbəbi dildə yaranan sinonimliyin kontekstdən asılı olmasıdır. Kontekst daxilində sinonim hesab edilən forma məndən kənar tamamilə müxtəlif funksiya daşıyır.

Sintaktik sinonimlik məsələsi müasir dilçiliyin ən aktual problemlərindən hesab olunur. Sintaktik sinonimlik mənbəyini qrammatik sinonimlikdən alsa da, onun əhatə dairəsi, mobilliyi qrammatikanın sərhədlərindən xeyli kənara çıxır.

Sintaktik sinonimlik problemi çoxcəhətli, eyni zamanda maraqlı və əhatəlidir. Lakin onun dilçiliyin müstəqil problem kimi öyrənilməsi və tədqiqat obyektinə çevrilməsi tarixi təxminən XIX

əsrin əvvəllərinə gedib çıxır. Dilçilik ədəbiyyatlarında sintaktik sinonimlik probleminə bu və ya digər dərəcədə toxunulsa da, müqayisələr aparılsa da, onun əsas tədqiqinə son illərdə başlanmışdır. Məhz buna görə də bu problem daim diqqət mərkəzindədir.

Sintaktik sinonimlik problemi rus dilçilərindən A.M.Peşkovskinin, A.N.Qvozdyevin, Q.İ.Rixterin, V.P.Suxotinin, ingilis dilçilərindən O.Yespersenin, D.Körmün, C.Nesfildin, Q.Poustmanın, H.Suitin, N.Xomskinin, Azərbaycan dilçilərindən H.Həsənovun, İ.Məmmədovun və başqalarının əsərlərində öz əksini tapmışdır. Sinonimlik dilin bütün aspektlərində morfoloji və leksik səviyyədə deyil, eyni zamanda sintaktik səviyyədə də tədqiq olunur.

Xarici dilçilik ədəbiyyatında “sintaktik sinonimlik” termininə rast gəlmirik. Lakin bu, o demək deyil ki, xarici dilçilər bu problemlə məşğul olmurlar. Dilçilikdə sintaktik sinonimliyə nəzəri və praktik səciyyəli xeyli tədqiqat işləri həsr olunsa da, sinonimlərin ayırd edilməsi meyarları barədə dilçilər arasında fikir birliyi yoxdur. Lakin dilçilər qrammatik mənanın ümumiliyi və funksional oxşarlığı kimi tələbləri qəbul edirlər.⁷⁹

A.M.Peşkovski qrammatik sinonimlik adı altında müxtəlif dil hadisələrini birləşdirsə də, sintaktik sinonimliyin nəzəri əsasını verə bilməmişdir. O, “qrammatik sinonimlik” terminilə yanaşı, “sintaktik sinonimlik” terminini də ilk dəfə dilçiliyə gətirmişdir.⁸⁰

Düşünürük ki, cümlənin sintaktik sinonimlik bildirməsi üçün aşağıdakı kriteriyalar əsas götürülməlidir.

1) sözlər arasında məna ümumiliyinin olması; 2) leksik mənaya xələl gətirməmək şərti ilə sözlərin əvəzlənməsi; 3) müxtəlif qrammatik quruluşun olması.

Qarşılıqlı əvəzetmə sinonimikanın əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Sintaktik modellərin müqayisəsində ümumi mənaya xələl gəlmirsə və beləliklə, bir sintaktik modeli digəri ilə əvəz etmək

⁷⁹ Корельская, Т.Д. О формальном описании синтаксической синонимии / Т.Д.Корельская. – М.: Наука, – 1975. – с.17

⁸⁰ Пешковский, А.М. Принципы и приемы стилистического анализа и оценки / А.М.Пешковский. – М.: Издательство Государственной Академии художественных наук, – 1927.– с.31

mümkün deyilsə, deməli bu modellərdə sinonimika yoxdur. Şübhəsiz, bu xüsusiyyətlər dildə “manevretmə” qabiliyyətinin yaranmasına gətirib çıxarır.

Deməli, sintaktik modellərin sinonimliyi üçün əsas kriteriyalar aşağıdakılardır: 1. eyni sintaktik əhatədə sintaktik modellərin qarşılıqlı əvəz etmə xüsusiyyətinin olması; 2. müxtəlif model quruluşlarında məna oxşarlığının olması; 3. model cümlə strukturlarında qrammatik məna uyğunluğunun olması; 4. sinonimliyin yaranması üçün daha çox sözün işlənməsi.

Sintaktik modellərin sinonimliyində bu kriteriyaların xüsusi rolu vardır. Məs. /It is raining heavily//. /It rains in the street//. /It is raining cats and dogs//. /Şıdıdığı yağış yağır//. /Küçədə möhkəm yağış yağır//. /Elə yağış yağır ki, tut ucundan qalx göyə//. /Идет сильный дождь/. /На улице проливной дождь//. /Льет как из ведра// tipli cümlələrdə quruluş müxtəlifliyi olsa da, məzmun eyniliyi vardır. Lakin bu xüsusiyyətlərə baxmayaraq, bu cümlə modellərini sintaktik sinonim adlandırmaq düzgün olmazdı. Doğrudan da, eyni fikrin müxtəlif quruluşla ifadə edilməsi həmişə sintaktik sinonimlik yarada bilmir, çünki qrammatik eyniliyin özündə də fərq olmalıdır.

Cümlə modellərinin sinonim adlandırılması üçün məzmun ümumiliyinin olması əsas şərt olmalıdır. Qrammatik mənaya gəldikdə isə cümlə modellərində azca qrammatik forma və məna dəyişikliyinə aparılması modellərdə sintaktik sinonimliyin yaranmasına heç bir xələl gətirmir.

(1) The teacher insists on my doing lessons in time. (2) The teacher insists that I should do my lessons. (3) The teacher insists that I do my lessons in time. - Müəllim təkid edir ki, mən dərslərimi vaxtında edim və ya Müəllim dərslərimi vaxtında etməyimi təkid edir.

Nümunələrdən görüldüyü kimi, modellərin hamısında məzmun ümumiliyi özünü göstərir. Lakin bununla yanaşı, həmin modellərdə qrammatik forma və məna dəyişikliyi özünü göstərsə də, bu cümlələrin məzmun ümumiliyinə xələl gəlmir. Deməli, belə cümlələri – mütləq yaxın olan cümlə modellərini sintaktik sinonim hesab etmək olar.

Cümlənin ayrıca komponentləri deyil, hətta elementar, subyekt-obyekt münasibətli cümlələr də sinonimlik təşkil edə bilər. Sintaktik sinonimlərin iki tipi vardır: 1. Eyni aspektli sinonimlər; 2. Müxtəlif aspektli sinonimlər.

Söz birləşmələri, feili tərkiblər, budaq cümlələr arasında olan sinonimik əlaqə eyni aspektli sintaktik sinonimlik əmələ gətirir. Feili tərkiblərlə budaq cümlələr arasında olan sinonimik əlaqəyə müxtəlif aspektli sintaktik sinonimlik deyilir. Eyni aspektli sinonimlik nitq şəraitinə ilə bağlıdır. Konstruksiyanın gizli mənası onun düşdüyü mühitlə əlaqədar olaraq üzə çıxır. Zaman budaq cümləsinin müxtəlif ifadə tərzləri zaman münasibətinin göstəricisi olmaqla, həm də eyni aspektli sinonim yaradan vasitələrdir. Məsələn, /O, evə təzəcə çatmışdır ki, telefon zəng çaldı//. /O, evə çatmışdı ki, telefon zəng çaldı//. /O, heç evə çatmamışdı ki, telefon zəng çaldı//. /O, evə yenidən çatmışdı ki, telefon zəng çaldı//.

/Hardly had he reached home than the telephone rang//. /No sooner had he reached home than the telephone rang//. /He had hardly reached home, the telephone rang//. /Scarcely had he reached home when the telephone rang//.

Bu cümlələrdə sintaktik sinonimliliyi göstərən vasitə budaq cümlədəki işlə baş cümlədəki iş arasında fasiləsiz zaman faktorudur. Baş cümlədəki hərəkətlə budaq cümlədəki hərəkət eyni vaxt ərzində baş verir. Azərbaycan dilində *ki* ədatının, *yenidən*, *təzəcə* sözlərinin, ingilis dilində isə *scarcely... when, no sooner... than, hardly... when* bağlayıcılarının işlənməsi həmcins sintaktik kateqoriyalar arasında baş verdiyi üçün eyni aspektli sinonim yaradır.

Müxtəlif aspektli sinonimlərdə iki müxtəlif sintaktik kateqoriyanın əsas mənası bir-birinə uyğun olur.

Məsələn, /O, otağa daxil olan kimi telefon zəng çaldı//. /O, otağa daxil oldu ki, telefon zəng çaldı//. /O, otağa daxil olduqda telefon zəng çaldı//.

Bu budaq cümlələrdəki ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, onların hamısında iki iş haqqında məlumat verilir. Birinci işin qurtarma anı ilə ikinci işin başlanma anı eyni vaxta düşür. Digər tərəfdən bu cümlələrin hamısını ümumiləşdirən cəhət bunlardakı zaman münasibətlərinin ifadəsidir. Lakin bu cümlələr arasında da dominant

cümlə vardır. Bu birinci cümlədir. Bu cümlə zaman ölçüsünü daha dəqiq və dürüst təsvir edə bildiyi üçün dominant hesab olunur.

Dissertasiya işinin III fəslə "Ambiqitiv cümlələrin eksperimental-fonetik təhlili" adlanır. Cümlələrin sintaqmatik üzvlənməsi kommunikasiyanın aydın və anlaşıqlı olmasına xidmət edir. Eyni cümləni kontekstdən asılı olaraq müxtəlif sintaqmatik bölgülərə əsasən müxtəlif cür anlamaq olar və şübhəsiz, bu bölgü dildə ambiqitivliyin (ikimənalılığın) yaranmasına yol açır.

Bu fəsildə sintaqmın müəyyənləşdirilməsi meyarları əsas götürülərək – fonoloji (fonetik), leksik və struktur ambiqitiv cümlələr fonetik-eksperimental təhlilə cəlb edilmiş və əldə edilən nəticələr ümumiləşdirilmişdir.

Ambiqitiv cümlələri anlamaq çətinlik və çaşqınlıq törətdiyindən həmin cümlələrin akustik xüsusiyyətlərini PRAAT kompüter proqramı əsasında müəyyənləşdirməyə çalışmışıq. Cümlənin anlanmasında sintaqmın böyük rolu var, başqa sözlə sintaqm bölgüsünün fərqli şəkildə aparılması cümlənin mənasının iki və ya daha artıq mənada şərh olunmasına səbəb olur. Sintaqm bölgüsünə əsasən qrammatik quruluşun, sintaktik vəzifənin dəyişməsi hesabına cümlənin mənası da dəyişir və beləliklə, ambiqitivlik yaranır.

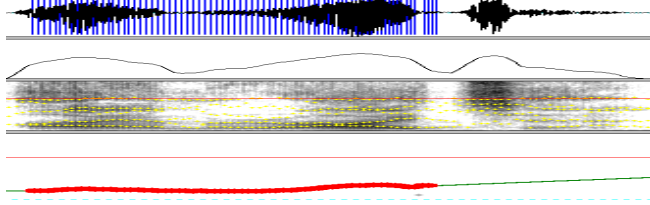
III fəslin birinci bölməsi "*Fonoloji ambiqitiv cümlələrin eksperimental-fonetik təhlili*" adlanır.

Cümlənin başa düşülməsində onu təşkil edən sözlər bir sıra faktorlarla: sözün assosiativ xarakteristikası, səs forması və subyektiv faktorlarla şərtlənir. Biz də anlama prosesində söz seçimini şərtləndirən bu faktorları əsas götürərək, sözlərin assosiasiyası nəticəsində yaranan sözləmlərin eksperimental-fonetik təhlilini verməyə çalışmışıq.

İngilis dilindən seçilmiş "What kind of job do you have, Ray?" [wət kaɪd əv `dʒəb du: ju: həv, Reɪ] (Rey, Sən nə iş görürsən?)

/I am a *writer*/ [aɪ æm ə `raɪtə] (Mən yazıçıyam) cümləsində /*writer*/ sözündə orta ton tezliyi 190 Hz, orta intensivlik 78 dB, orta heca uzunluğu 149 m/san-yə kəmiyyətindədir (bax: şəkil 1; 3).

[a1 æm ə `raitə] cümləsinin ossilloqramı və spektroqramı

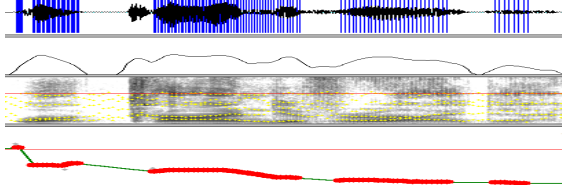

[a1 æm ə `raitə]

Şəkil 1.

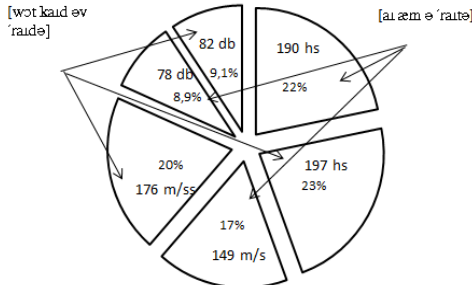
¿What kind of *rider*?” [wət kaid əv `raidə] ¿Siz nə cür çaparsınız? cümləsində /rider/ sözündə orta ton tezliyi 197 hs, orta intensivlik 82 db, orta heca uzunluğu 176 m/san-yə kəmiyyətindədir (bax: şəkil 1; 3).

[wət kaid əv `raidə] cümləsinin ossilloqramı və spektroqramı

[wət kaid əv `raidə]

Şəkil 2.

Şəkil 3. Sözlərin orta akustik göstəriciləri (%)

Cümlənin sonunda qeydə alınmış aşağı akustik göstəricilər ona bitkinlik və bütövlük effekti verir. Terminal sintaqımın sonunda melodiklik və intensivlik maksimum zəifləyir, tələffüzün tempi hiss

olunacaq dərəcədə ləngiyir.

Bitkinlik intonasiyası üçün sintaqmanın sonunda tonun enməsinin, tələffüz tempinin ləngiməsinin sintaqmanın son hecasında yerləşməsi, qeyri-bitkinlik intonasiyada sintaqmanın sonunda melodiklik konturunun neytral mövqə tutması və nəhayət, sual intonasiyasında tonun yüksəlməsi və tələffüz tempinin digər iki intonasiya tiplərindən fərqli olaraq nisbətən sürətlənməsindən xəbər verir. Proqrediyent və terminal sintaqmların əvvəlində tələffüz tempi nisbətən yüksəkdir, lakin sintaqmanın sonunda tələffüz tempi xeyli zəifləyir. Maksimum ləngimə terminal sintaqmanın sonuncu hecasında qeydə alınır.

III fəslin ikinci bölməsi **“Leksik ambiqitiv cümlələrin eksperimental-fonetik təhlili”** adlanır.

Leksik ambiqitiv cümlələrin eksperimental-fonetik təhlilində həm ambiqitivlik yaradan sözlərin, həm də söz birləşmələrinin akustik xüsusiyyətləri, sintaqm problemi təhlil edilmişdir.

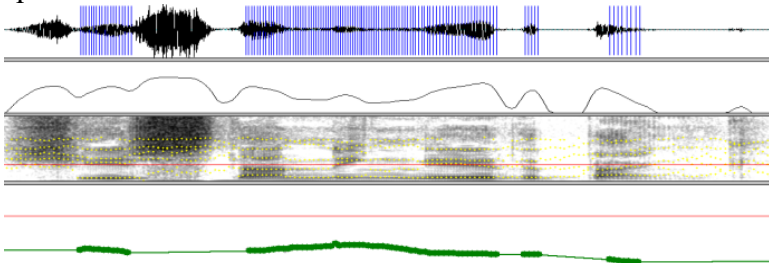
İngilis dilindəki /She is standing near the bank// [ʃi: ɪz `stændɪŋ nɪə ðə bæŋk] – “O, bankın yanında dayanır” cümləsində /bank/ leksemi mütləq sonluqda və cümlənin ortasında ossilloqrafik təhlilə cəlb edilmişdir. Ümumilikdə cümlənin tələffüzünə 1.1027 m/san-ye zaman sərf edilmişdir. Cümlədə orta heca uzunluğu 1.57 m/san-dir. Cümlədə akustik parametrlərin göstəriciləri:

əsas ton tezliyi: 171-156-191-187-169-152-130 hs;

intensivlik: 75-72-74-67-78-71-66 db;

zaman: 104-62-90-71-131-56-86 m/san-dir.

[ʃi: ɪz `stændɪŋ nɪə ðə bæŋk] cümləsinin ossilloqramı və spektrogramı

[ʃi: ɪz `stændɪŋ nɪə ðə bæŋk]

Şəkil 4.

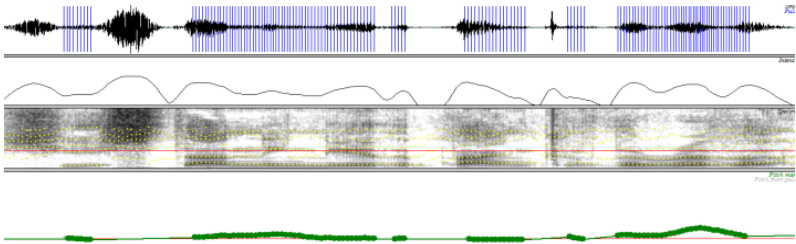
/She is standing near the *bank of the river*// [ʃi: ɪz `stændɪŋ nɪə ðə bæŋk əv ðə rɪvə] (O, çayın sahilinin yaxınlığında dayanır) cümləsində ümumi tələffüz müddəti 1.3021 m/san, orta heca uzunluğu isə 1.18 m/san-dir. Cümlədə akustik parametrlərin göstəriciləri:

əsas ton tezliyi: 156-1-144-156-178-155-148-162-151-169-188-133 hs;

intensivlik: 67-61-73-65-70-64-71-59-73-71-64 db;

zaman: 102-65-87-70-139-62-82-73-65-77-102 m/san-dir.

[ʃi: ɪz `stændɪŋ nɪə ðə bæŋk əv ðə rɪvə] cümləsinin ossilloqramı və spektrogramı

[ʃi: ɪz `stændɪŋ nɪə ðə bæŋk əv ðə rɪvə]

Şəkil 5.

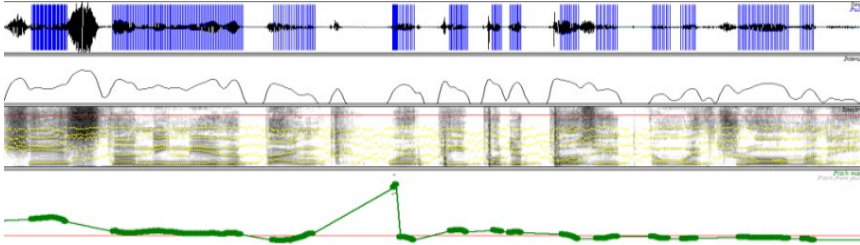
/She is standing near the *bank where people deposit and withdraw money*// [ʃi: ɪz `stændɪŋ nɪə ðə bæŋk weə `pi:pl dɪ`pəzɪt ænd wɪð`drə: mʌni] “O, insanların pul yatırdığı və götürdüyü bankın yanında dayanır” cümləsinin ümumi tələffüz uzunluğu 2.2341 m/san, orta heca uzunluğu isə 1.06 m/san-dir. Cümlədə akustik parametrlərin göstəriciləri:

əsas ton tezliyi: 220-212-176-167-180-156-157-151-171-163-169-151-144-127-148-156-163-160-145-151-137-140 hs;

intensivlik: 67-69-72-68-75-73-70-66-63-71-74-65-70-64-60-66-71-69-65-70-67-58 db;

zaman: 96-82-93-74-135-63-76-138-106-74-113-76-86-80-83-70-81-68-70-67-76-82 m/san.

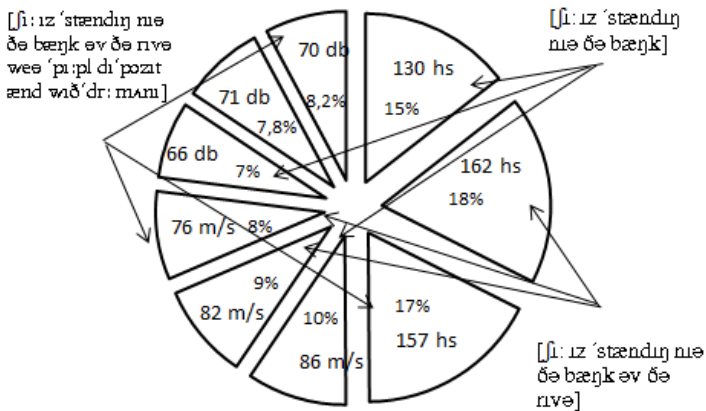
[ʃi: ɪz `stændɪŋ nɪə ðə bæŋk weə `pi:pl dɪ`pəzɪt ænd wɪð`dru: mʌni] cümləsinin ossilloqramı və spektrogramı

[fɪ: ɪz `stændɪŋ nɪə ðə bæŋk weə `pi:pl dɪ`pɔzɪt ænd wɪð`dru: mʌnɪ]

Şəkil 6.

Təhlil olunan cümlələrdə komponentlərin yerdəyişməsindən asılı olmayaraq, onların hamısı bitkinlik intonasiyası ilə tələffüz edilmişdir və /bank/ lekseminin mövqedən asılı olaraq onun akustik parametrlərində fərqli qiymətlər əldə edilmişdir (bax: şəkil 7).

Şəkil 7. Sözlərin orta akustik göstəriciləri (%)

Dissertasiya işinin III fəslinin üçüncü bölməsi "**Struktur ambiqüiv cümlələrin eksperimental-fonetik təhlili**" adlanır. İngilis dilindəki /I am taking a course in modern English Grammar// [aɪ əm `teɪkɪŋ ə `kɔ:s ɪn mɒdə(r)n `ɪŋlɪʃ græmə(r)] (Mən ingilis dilinin müasir qrammatikasından kursa gedirəm) cümləsi fərqli strukturlarda eksperimental-fonetik təhlilə cəlb edilmişdir. Bu cümlədə /modern

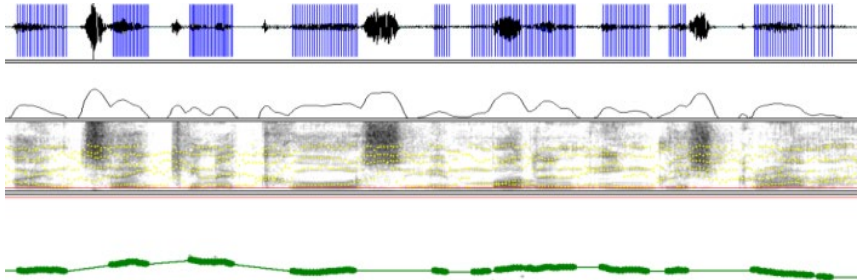
English Grammar/ birləşməsi fərqli strukturlarda fonetik təhlil edilmişdir. Ümumilikdə cümlənin tələffüzünə diktör 3.0825 m/san sərf etmişlər. Cümlənin birinci variantda akustik parametrləri aşağıdakı qiymətlərdə ifadə olunmuşdur:

əsas ton tezliyi: 169-163-193-165-180-161-158-181-160-173-161-142-130 hs;

intensivlik: 62-59-67-61-60-63-56-73-66-61-62-64-54 db;

zaman: 92-73-132-76-78-160-75-103-91-79-74-98-67 m/san
(bax: cədvəl 1).

[aɪ əm ˈteɪkɪŋ ə ˈkɔːs ɪn mədə(r)n ˈɪŋlɪʃ græmə(r)] cümləsinin ossilloqramı və spektroqramı

[aɪ əm ˈteɪkɪŋ ə ˈkɔːs ɪn mədə(r)n ˈɪŋlɪʃ græmə(r)]

Şəkil 8.

/I'm taking a course in *grammar of modern English*! [aɪ əm ˈteɪkɪŋ ə ˈkɔːs ɪn græmə(r) əv mədə(r)n ˈɪŋlɪʃ] “Mən ingilis dilinin müasir qrammatikasıdan kursa gedirəm” cümləsinin tələffüzünə diktörün orta tələffüz müddəti 3.1256 m/san-dir. Cümlənin bu variantında akustik parametrlər aşağıdakı göstəricilərlə ifadə olunmuşdur:

əsas ton tezliyi: 161-158-185-163-168-161-173-197-173-169-173-170-185-172 hs;

intensivlik: 65-61-68-64-66-62-59-74-65-58-67-64-60-57 db;

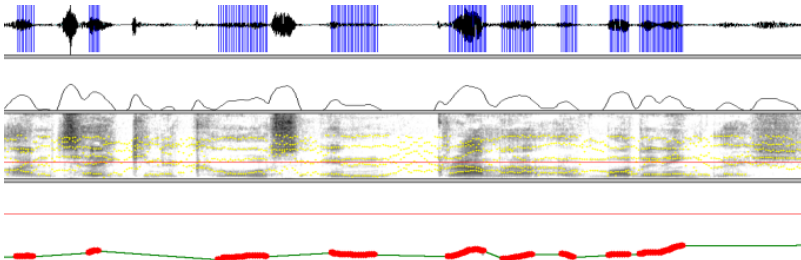
zaman: 108-77-130-70-78-75-146-73-98-102-70-81-63-82 m/san
(bax: cədvəl 1).

Cədvəl 1.

Təhlil olunan cümlələrin orta akustik qiymətləri

Akustik parametrlər		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Hecalar															
I variant	əsas tonun tezliyi (hs)	169	163	193	165	180	161	158	181	160	173	161	142	130	
	intensivlik (db)	62	59	67	61	60	63	56	73	66	61	62	64	54	
	zaman (t)	92	73	132	76	78	160	75	103	91	79	74	98	67	
II variant	əsas tonun tezliyi (hs)	161	158	185	163	168	161	173	197	173	169	171	170	185	172
	intensivlik (db)	65	61	68	64	66	62	59	74	65	58	67	64	60	57
	zaman (t)	108	77	130	70	78	75	146	73	98	102	70	81	63	82
III variant	əsas tonun tezliyi (hs)	193	182	167	170	161	148	193	136	146	142	126	150	123	
	intensivlik (db)	67	65	71	63	62	61	71	54	63	57	59	59	65	
	zaman (t)	92	72	128	67	152	60	108	58	99	73	74	64	83	

[aɪ əm ˈteɪkɪŋ ə ˈkɔːs ɪn græmə(r) əv mədə(r)n ˈɪŋlɪʃ] cümləsinin ossilloqramı və spektroqramı

[aɪ əm ˈteɪkɪŋ ə ˈkɔːs ɪn græmə(r) əv mədə(r)n ˈɪŋlɪʃ]

Şəkil 9.

Təhlil olunan /I'm taking a course in modern grammar of English// [aɪ əm ˈteɪkɪŋ ə ˈkɔːs ɪn mədə(r)n græmə(r) əv ˈɪŋlɪʃ] (Mən ingilis dilinin müasir qrammatikasından kursa gedirəm) cümləsinin bu variantında akustik parametrlər göstəriciləri intonasiya

konturunun hərəkətinə görə digər variantların göstəricilərindən fərqlənir.

əsas ton tezliyi: 193-182-167-170-161-148-193-136-146-142-126-150-123 hs;

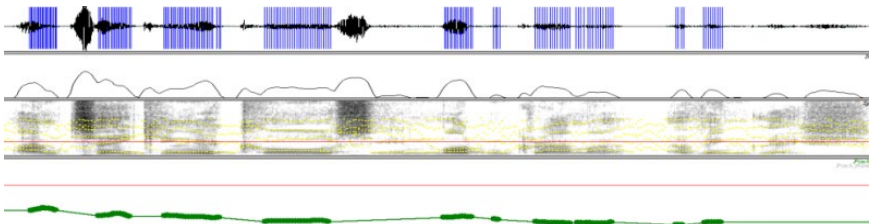
intensivlik: 67-65-71-63-62-61-71-54-63-57-59-59-65 db;

zaman: 92-72-128-67-152-60-108-58-99-73-74-64-83 m/san
(bax: cədvəl 1).

Cümlənin sintaktik tərtibatı onun intonasiya xarakteristikası ilə birbaşa əlaqədə olmur: eyni bir intonasiya müxtəlif sintaktik strukturlarda müşahidə oluna bilər. Akustik parametrlərin nəticələrinə görə cümlənin ümumi intonasiya konturu onun leksik tərkibindən birbaşa asılı deyildir. Bunun sübutu kimi eyni bir cümlənin hər üç variantında sona doğru intonasiya konturunun nəqli cümlələrə xas olan enən, yəni bitkinlik intonasiyası ilə tələffüz edilməsindədir. Maksimum ton tezliyi hər üç variantın başlanğıc hecalarında nəzərə çarpır: 193-183-193 hs.

Deyilənləri əyani şəkildə görmək üçün cümlələrin intonoqramlarını nəzərdən keçirmək kifayətdir (bax: şəkil 8, 9, 10).

[aɪ əm ˈteɪkɪŋ ə ˈkɔːs ɪn mədə(r)n græmə(r) əv ˈɪŋlɪʃ] cümləsinin ossilloqramı və spektroqramı

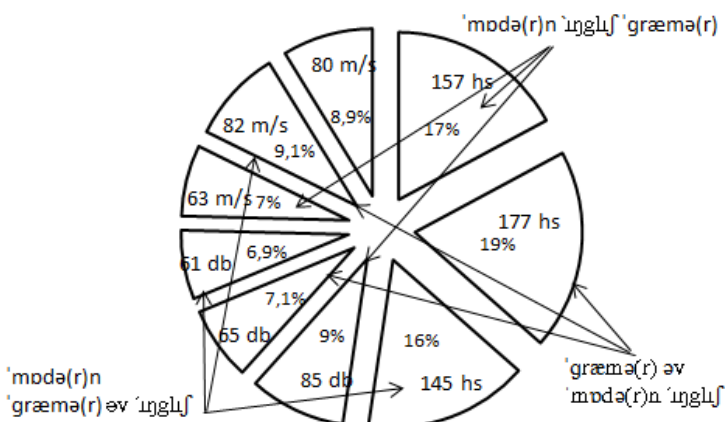
[aɪ əm ˈteɪkɪŋ ə ˈkɔːs ɪn mədə(r)n græmə(r) əv ˈɪŋlɪʃ]

Şəkil 10.

İngilis dilindəki /I am taking a course in *modern English Grammar*/ cümləsinin müxtəlif struktur variantlarında orta ton tezliyi 157-177-145 hs, dinamiklik parametri – 63-82-80 db, orta tələffüz sürəti isə 85-65-61 m/san-yə olmuşdur (bax: şəkil 11).

Qeyd edək ki, təhlil olunan variantların hamısında enən intonasiya konturu reallaşmışdır. Əsas ton tezliyinin maksimum

enməsinin sintaktik strukturla şərtlənmədiyini F. Veysəlov da qeyd edir: *“Melodik təsvirdə zirvə başlanğıcda və ya ortada yerləşə bilər, lakin əsas tonun ümumi hərəkəti ənənə istiqamətli olaraq qalır”*.⁸¹

Səkil 11. Sözlərin orta akustik göstəriciləri (%)

Sintaktik vahidlərin qavranmasında aşağıdakı məqamlar nəzərə alınmalıdır: 1) sintaktik vahidlərin qavranmasında prosodik vasitələrin rolu, 2) onların sintaqmatik üzvlənməsi, 3) sintaktik vahidlərin kommunikativ təşkili və onun qavranmaya yönəlikliliyi.

Sintaktik vahidlərin praqmatik istiqamətliliyinin akustik göstəriciləri sintaqmda reallaşır. Sintaktik vahidlərin (söyləmlərin) sərhədlərilə müqayisədə sintaqmlararası sərhəddə onların adekvat müəllif niyyətini təyin edən akustik xüsusiyyətləri reallaşır. Sintaqmlararası sərhəddə fasilə relevant əlamət kimi çıxış edir: 1) sintaktik vahidlərin qavranmasında söyləmlərin sintaqmatik üzvlənməsi mühüm yet tutur; 2) söyləm daxilində sintaqmların dəqiq müəyyənləşdirilməsi onların məna baxımından üzvlənməsi və qavranması ilə mütənasiblik təşkil edir.

Söyləmlərin sintaqmlarda üzvlənməsində relevant markerlər kimi fasilə (pauza), sintaqmlarda sintaqmatik vurğu daşıyan son

⁸¹ Вейсолов, Ф.Я. Мелодический компонент терминальной интонации //— Баку: Язык и литература, Ученые записки АГУ,— 1970. № 5-6, — с.131-134.

hecanın uzanması və müsbət tezliklik intervalı çıxış edir. Sintaqmlararası ilk iki marker bir daha sübut edir ki, danışığın temporal səciyyəsi perseptiv baza üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Dissertasiya işinin IV fəslı **“Performativliyin psixolinqvistik anlayış kimi söylömlərdə ifadəsi”** adlanır. IV fəslin birinci bölməsi **“Performativlik anlayışının yaranma tarixi, performativlər və konstativlər”**ə həsr olunub.

Məntiqi-fəlsəfi anlayış olan performativlik dilçilikdə söz və hərəkətin vəhdəti kimi elmdə XX əsrin 50-60-cı illərindən etibarən işlənməyə başlamışdır. Performativlik rus və xarici dilçilikdə müxtəlif aspektlərdə tədqiq edilsə də, Azərbaycan dilçiliyində xüsusi tədqiqat obyektı olmamış, bu problemin yalnız bəzi məqamları bir sıra tədqiqat işlərində işıqlandırılmışdır.⁸²

Performativlik termini (ingilis dilində “to perform” – “ifa etmək”) dilçiliyə XX əsr dilin fəlsəfi konsepsiyasının banisi hesab olunan ingilis filosofu, dilçisi, danışiq aktı nəzəriyyəsinin əsasını qoyan C.L.Ostin tərəfindən gətirilmişdir.⁸³

“Performativlik” termini mətnə ilk dəfə alman filosofu Y.Habermas tərəfindən gətirilmişdir.⁸⁴ Bu termininin adı “N.Xomskinin “Dil nəzəriyyəsinin əsasları” adlı dissertasiyasında “kompetensiya” termini ilə yanaşı çəkilir.⁸⁵

C.Ostin performativləri danışiq aktında mövcud olan feillərin xüsusi növü hesab edir və söylömləri performativ və konstativ

⁸² Cahangirov, F.F. Dil və mədəniyyət / F.F.Cahangirov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. –308 s.; Əbdülrəhmanov, E.H. Linqvistik praqmatika /E.H.Əbdülrəhmanov. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2014. – 210 s.; Hacıyeva, M.Ə. Danışiq aktında sadə cümlələrin propositiv və presuppozitiv əlaqələrinin tədqiqi: / Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2012. – 125 s.; Абдурахманова, К. Лингвистический анализ эмотивных предложений в английском языке / К.Абдурахманова. – Баку: Elm və təhsil, – 2014. – 308 с.

⁸³ Austin, J.L. How to do things with words / J.L. Austin. –New York: Oxford University Press Inc., Reprinted, –1962. –174 p.

⁸⁴ Habermas, Y. The Theory of Communicative Action / Translated by Th. McCarthy. – USA: Boston Beacon Press, – 1981. Reason and the Rationalization of Society. Vol. 1. – 465 p.

⁸⁵ Veysəlova, A.H. Noam Xomskinin dil nəzəriyyəsinin əsasları: / Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2009. – 115 s.

olmaqla iki yerə bölürdü. Performativ feillərdən istifadə etməklə insan nəşə demir, nəyisə icra edir. Performativlik dedikdə, “*söz – işdir, fəaliyyətdir*” başa düşülməlidir. C.Ostinin təbirincə desək, “*to say is to do something*” – “*Nəyisə demək, onu etməkdir*”. O, qeyd edir ki, performativ konstativdən fərqli olaraq həqiqi və yalan olmur, o, uğurlu və ya uğursuz olur və o, hərəkəti təsvir etmir, onun haqqında məlumat verir. Məs. /I hereby resign from the post of a president//. – /Mən burada prezident vəzifəsindən istefa verirəm//. /I hereby come home at 7 everyday//. – /Mən burada hər gün evə yeddidə gəlirəm //.

Performativlik ifadə edən sözlərdə “hereby” zərfinin işlənməsi heç də bütün cümlələrin performativlik ifadə etməsinə dəlalət etmir. Birinci cümlədəki feil xüsusi vəziyyətdə icra edildiyi üçün performativlik ifadə edir, ikinci cümlədə isə performans öz əksini tapmır.

C.Ostinin diqqət yetirdiyi cümlələrdəki məlumat adı məlumat deyil, bu məlumat əsas informasiya daşıyıcısıdır. Belə cümlələr daha çox hərəkətə, fəaliyyətə ekvivalent cümlələrdir.⁸⁶

C.Ostin I şəxs tək, indiki zamanda, məlum növdə, xəbər şəklində işlənen performativ feillərin işləndiyi sözlərin aşağıdakı xüsusiyyətlərini göstərmişdir: 1) belə ifadələr assertiv (təsdiqdə) qrammatik formada olmalıdır; 2) təsdiqdə olan cümlələrin tərkibində modal feillər can, must və s. olmamalıdır; 3) bu sözlərin, ifadələrin məzmunu vahid mənə ifadə etməlidir, başqa sözlə məzmununda fikir müxtəlifliyi, ziddiyyət olmamalıdır; 4) onlar heç nəyi təsvir etmir, heç nə haqda məlumat vermir və ona görə də onlar nə həqiqəti, nə də qeyri-həqiqəti ifadə edir; 5) onlar hər hansı bir hərəkətin meydana gəlməsini, həyata keçməsinə, icra olunmasını bildirir.⁸⁷

K.Bax və R.Hərris kommunikativ illokutiv aktı konstativlərə, direktivlərə, komissivlərə, aknolicmentlərə və onları da yarımqruplara bölmüşlər. Belə ki, *konstativlərə* assertivlər,

⁸⁶ Austin, J.L. How to do things with words / J.L. Austin. –New York: Oxford University Press Inc., Reprinted, –1962. – p.19

⁸⁷ Austin, J.L. How to do things with words / J.L. Austin. –New York: Oxford University Press Inc., Reprinted, –1962. – p.5; –p.11; – p.57

prediktivlər, reaktivlər, deskriptivlər, askriptivlər və s. kimi yarımqrupları daxil etmişlər.⁸⁸

K.Bax və R.M.Hərrisə görə, konstativlər danışanın dinləyiciyə çatdıracağı informasiyanın doğruluğuna inamını, arzusunu bildirir. Direktivlər danışanın dinləyici tərəfindən icra edilən hərəkətə münasibətini bildirir. Komissivlər danışanın arzu və istəyini və bu istəyə uyğun müəyyən şəraitdə hərəkətin reallaşmasını bildirir. Aknoulimentlər isə dinləyiciyə ünvanlanan təşəkkürü bildirir.

*“Performativi konstativdən fərqləndirən dil vasitəsi yoxdur, ünsiyyətdəki uğursuzluq həm təsdiqləmədə (konstativdə), həm də performativdə (nə doğru, nə də yanlış) mümkündür. Konstativ təsdiqləmə danışıq aktının reallaşmasıdır. Bəzən onlar arasında sərhəd qoymaq çətinidir. Məsələn, /Mən səni xəbərdar edirəm ki..., Mən təsdiqləyirəm ki...// kimi cümlələr bir-birindən az fərqlənir ya da heç fərqlənmir”.*⁸⁹

Deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, konstativ və performativlərin fərqləndirilməsi universal xarakter daşımır, belə ki, eyni cümlə həm performativ, həm də konstativ kimi işləyə bilər.

Performativlər aşağıdakı parametrlərə cavab verməlidir: feilin performativlik ifadə etməsi üçün o, I şəxs təkdə, təsdiqdə, indiki sadə zamanda, feilin xəbər şəklində, məlum növdə olmalıdır. Eyni zamanda belə cümlələrin tamamlığı ikinci şəxsə aid olmalıdır. Performativ feil söyləmədə səbəb bildirməli və həmin söyləmədə mütləq təsdiqlik elementi olmalıdır. Məhz real fakt söyləməsi doğru edir, yəni performativ edir.

IV fəslin ikinci bölməsi **“Müxtəlifsystemli dillərdə performativ feillər, onların təsnifi və söyləmələrdə ifadəsi”** adlanır. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, performativ söyləmələrdə performativ feillərin birinci şəxsin təkində, indiki zamanda, feilin xəbər şəklində, təsdiqdə, məlum növdə olması faktı özünü tam doğrultmur. Çünki dil faktları sübut edir ki, performativ feillər həm Azərbaycan, həm rus, həm də ingilis dillərində birinci, ikinci və üçüncü şəxsin təkində və

⁸⁸ Kent, B. Linguistic Communication and Speech Acts / B.Kent, R.M.Harnish. – England: MIT Press, – 1979. – p.41

⁸⁹ Veysəlli, F.Y. Dilçiliyin əsasları. / F.Y.Veysəlli. Studia Philologica. – Bakı: Mütərcim, – VI c. – 2013. – s.291

cəmində, məlum və məchul növdə, indiki və gələcək zamanda, feilin xəbər, arzu şəklində də işlənə bilər.

Belə düşünürük ki, C.Ostinin performativ feillərin ikinci və üçüncü şəxsin təkində və cəmində, məchul növdə işlənməsini istisna etməməsi, onun bu problemə ehtiyatla yanaşmasını göstərir.

E.L.Alvarez keçmiş zamanda və məchul növdə işlənən performativ feilləri əsl performativ feillər deyil, “potensial performativ feillər” adlandıraraq aşağıdakı nümunələrə müraciət edir:

O qeyd edir ki, /I promised John that I would buy him...// və ya /Passengers are requested to remain seated// cümlələrindəki /promised/ indiki zamanda /promise/ və /are requested/ məlum növdə /request/ kimi işlənsəydi, onları performativ feil adlandırmaq olardı.⁹⁰

Performativ feillərin digər predikatla əlaqəyə girməsi rus dili üçün o qədər də səciyyəvi deyil və buna çox az hallarda təsadüf olunur. Məsələn, /Рад сообщить, что вы включены в список участников конференции //.

Lakin bu tip konstruksiyalar ingilis dili üçün səciyyəvidir və bu konstruksiya "performativ feil + infinitiv" modelinə uyğun gəlir. Məsələn, /I regret to inform. I am happy to tell//. Bu modeli Azərbaycan dilinə də tətbiq etmək olar. Lakin bu zaman "infinitiv + performativ feil" sxemi özünü doğruldacaq. Məsələn, /Səni görməyimə çox şadam //.

Dilçilikdə belə bir fikir var ki, performativ feil baş cümlənin xəbəri olmadan performativlik ifadə edə bilməz. Məsələn, /Разрешите Вам сказать, что вы ошибаетесь//. Lakin məsələ ondadır ki, belə cümlələrin alt qatı üst qatına uyğun gəlmir. Alt qatda bu tip cümlələrdə performativ feillər daha çox müstəqil olur. Məsələn, /Рад сообщить// = сообщаю с радостью. /I regret to inform//.

Rus dilində performativ feillər özündən sonra gələn sözlərə semantik cəhətdən “kak”, Azərbaycan dilində “ki”, ingilis dilində isə

⁹⁰ Alvarez, E.Y. Performative Speech Act Verbs in Present Day English // – Madrid: Interlinguistika 16 (2), – 2005. – p. 700

“that” modal operatoru ilə bağlıdır. Performativ feil eyni zamanda kəmiyyət bildirmə xüsusiyyətinə də malikdir. Məsələn, /Благодарю каждого из вас. Приговариваю каждого из вас 7 годам тюрьмы//.

Hər üç dildə performativ feillər daha çox mürəkkəb cümlə konstruksiyalarında işlənir: Məsələn, /Благодарю за эту замечательную книгу и обещаю использовать ее в моих дальнейших работах // /Bu maraqlı kitaba görə təşəkkür edirəm və ondan gələcək işlərimdə istifadə edəcəyimə söz verirəm//. Məsələn, /I thank you for this interesting book and I promise to use it in my further work //.

Beləliklə, performativ feillərin müxtəlif sistemli dillərdə müqayisəli təhlili onlar arasında bir sıra ümumi və fərqli cəhətlərin üzə çıxmasını göstərir.

İngilis dilində bəzi feillər var ki, onlar həm performativ feil, həm də hissi-qavrayış bildirən feil kimi çıxış edir. Məsələn, *to know, to think, to learn, to understand, to perceive, to recognize, to wish, to want, to notice* və s. Onların performativlik ifadə etməsi onların semantik mənələrindən asılıdır. Məsələn, /June noticed he removing with cold water the traces of emotion//.⁹¹ Bu cümlədə /noticed/ hissi qavrayış bildirir. Bu cümləni /June hereby noticed he removing with cold water the traces of emotion// kimi desək, artıq /noticed/ performativlik bildirəcək.

Müqayisə olunan dillərin hər ikisində işlənən performativ feillər öz polisemantik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir.

İngilis və Azərbaycan dillərində işlənən performativ feillər funksional, semantik və leksik cəhətdən bir-birilə yaxınlıq təşkil etdiyindən, sinonimik xüsusiyyətə malikdir. Məsələn, müasir Azərbaycan dilində fikrin təsdiqini bildirən və sinonimlik təşkil edən performativ feillər bunlardır: *razılaşmaq – razı salmaq, təsdiqləmək – təsdiq etmək* və s.

Müasir ingilis dilində isə fikrin təsdiqini bildirən və sinonimlik təşkil edən performativ feillər aşağıdakılardır: *to admit – etiraf etmək, to accord – uyğun olmaq, to agree – razılaşmaq, to affirm –*

⁹¹ Galsworthy, J. *To Let* / J.Galsworthy. – Moscow: Foreign Languages Publishing House, – 1956. – p. 264

təsdiqləmək, to allege – iddia etmək və s.⁹²

Sual məqamında işlənən feillərin struktur və semantikasının tipoloji baxımdan araşdırılması hər iki dildəki məna çalarlarının müqayisəli şəkildə öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

İngilis dilində danışıq aktında sual vermək məqsədilə işlənən feillər aşağıdakılardır və onlar sinonimlik təşkil edir: *to ask, to quest, to inquire, to interrogate, to query* və s. Müasir Azərbaycan dilində isə sual məqsədilə işlənən feillər – sorğuya tutmaq, sorğu-suala çəkmək, sual atəşinə tutmaq, sual vermək, xəbər almaq, xəbər tutmaq, məlumat almaq, söz çəkmək, müraciət etmək, ağzını aramaq və s.

İngilis dilində gündəlik danışıq prosesində işlənən performativ feillər aşağıdakılardır: *to accept* – qəbul etmək, *to agree* – razılaşmaq, *to apologize* – üzr istəmək, *to assure* – əmin olmaq, *to congratulate* – təbrik etmək, *to deny* – inkar etmək, *to disagree* – razılaşmamaq, *to forgive* – bağışlamaq, *to forbid* – bağışlamaq, *to guarantee* – zəmanət vermək, *to insist* – təkid etmək və s. Məsələn, *And we are grateful to President Obama and First Lady Michelle Obama for their gracious aid throughout this transition. They have been magnificent, thank you.*⁹³

Azərbaycan dilində danışıq aktında ən çox işlənən performativ feillər aşağıdakılardır: bəhs etmək, bəyan etmək, danışığa tutmaq, danışıq aparmaq, elan etmək, xəbər vermək, xəbərdar etmək, əmin olmaq, söz açmaq, söz atmaq, söhbət aparmaq, tələffüz etmək və s.

Məsələn, “Yəni mən bir daha bəyan etmək istəyirəm ki, bütün bunlar Azərbaycanın artan imkanları nəticəsində baş vermişdir”.⁹⁴

Performativ feillərin müxtəlifsystemli dillərdə işlənməsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri var və bu xüsusiyyətlər performativliyin universallığından xəbər verir.

IV fəslin üçüncü bölməsi **“Kompozit və hec performativ konstruksiyalar”** adlanır. Kompozit performativlik problemi istər Avropa, istərsə də rus dilçiliyində demək olar ki, çox az tədqiq

⁹² Серль, Дж. Что такое речевой акт? // – М.: Прогресс, Новое в зарубежной лингвистике, Теория речевых актов. – Вып. 17. – 1986. – с.15

⁹³ <https://www.belfasttelegraph.co.uk/news/Donald-Trump-inauguration-speech>

⁹⁴ www.yap.org.az/view/pages/IV-Qurultay-Prezident-Ilham-Oliyevin-Nit

olunmuş problemdir. Rus dilçiliyində kompozit performativlərin struktur-semantik, funksional və praqmatik aspektdən təhlilinə yalnız bir doktorluq dissertasiyası həsr olunub.⁹⁵

Azərbaycan dilçiliyində isə, ümumiyyətlə, kompozit performativ konstruksiyalar haqqında heç bir söz deyilməyib.

KPK-ın performativlik ifadə etməsi üçün cümlə daxilində əlavə cümlənin işlənməsi əsas şərtidir. Məsələn, /I can assert that this book is necessary and affirm that it is of great importance//. (1) /I can assert that this book is necessary and I can affirm that it's of great importance//. (2)

Hər iki cümlənin birinci hissəsi modal feil+assertiv performativdir, lakin buna baxmayaraq cümlə performativlik ifadə etmir. Bunun bir neçə səbəbi var: 1-ci cümlədə modal feil eyni vaxtda iki feili – /*assert*/ və /*affirm*/ feillərini idarə edir və ikinci feil birinci feilə nisbətən sintaktik və semantik cəhətdən müstəqil deyil. İkinci cümlədə isə vəziyyət bir qədər fərqlidir. Burada iki cümlə bir-birinə tabelilik bildirən “that” bağlayıcı ilə bağlanıb və bu bağlayıcısı birinci kompozit performativi ikinci cümlənin performativ feilindən həm semantik, həm də struktur cəhətdən asılı olmağa qoymur. Beləliklə, iki cümləni birləşdirən “that” bağlayıcısı sintaktik paralelizmin əmələ gəlməsini şərtləndirir və hər iki cümlə bir modal feil ilə ifadə olunur ki, bu da performativ interpretasiyanı qoruyub saxlayır.⁹⁶

Kompozit performativlərdə implisitlik əmələ gətirmək üçün *so*, *however*, *though*, *but*, *and* bağlayıcılarından istifadə etmək olur. Məsələn, /I can assert of the green trees in the yard that it is an oak, but I can also say that I have recognized...// (1). /I can say this helm is great but I can also say that I have noticed...// (2)

Birinci cümlə semantik cəhətdən ziddiyyət ifadə edir, lakin onu

⁹⁵ Романова, Л.А. Композитные перформативы в функциональной парадигме языка: семантический и прагматический аспекты:/ дисс. доктора филологических наук) /– Тверь, 2009. – 253 с.

⁹⁶ Спиридонов, Д.В., Фофанова П.Ю. Синтаксические условия реализации перформативности (на материале английских композитных перформативов с асертивным глаголом) // –Екатеринбург, Научный диалог,– 2015. № 11 (47), – с.69.

performativ kimi qəbul etmək yolverilməzdir, çünki qeyd etdiyimiz kimi, mürəkkəb cümlənin performativlik ifadə etməsi üçün paralelizm və təkrar mühüm şərtidir.

Kompozit performativlər performativ feilin qarşısına əlavə komponentlərin artırılmasıdır. Bu əlavə komponentlər modal feillər, feilin şəkil kateqoriyasının markerləri, gələcək zamanı göstərmək üçün vasitələr, modallıq ifadə edən feillər ola bilər.

Kompozit performativləri başqa sözlə modallaşmış performativlər də adlandırmaq olar. Modallaşmış performativlər “əsl performativlərdən” onunla fərqlənir ki, burada performativ leksem ona xas olmayan formada – infinitiv formada işlənir.

Apardığımız müşahidələr göstərir ki, kompozit performativlərin əmələ gəlməsində əlavə tikinti elementləri – modal feillər, zərflər, modallıq semantikasına malik feillərdir.

D.V.Spiridonov /I can assert that this theory is useful and affirm that it is incomprehensible// (1) və /I can assert that this theory is useful and I can affirm that it is incomprehensible// (2) tipli cümlələrdə “I can assert” baş cümləsinin performativlik ifadə etmədiyi qənaətinə gəlir və bunu belə sübut etməyə çalışır ki, birinci cümlədə *can* modal feili iki feili (assert və affirm) eyni vaxtda idarə edir. İkinci cümlə isə modal feillə ifadə olunan və tabelilik əlaqəsi ilə birləşən iki müstəqil cümlədən ibarətdir.⁹⁷ Onun fikrincə, cümlədə modal feil yalnız bir performativ feili müşayiət etməlidir.

Deməli, modallıq ifadə edən sözləmlər performativliyi tam ifadə edə bilmir. Çünki sözləmlərin performativlik ifadə etməsi üçün bir sıra şərtlər (praqmatiklik, fonoloji, semantik, leksik və sintaktik) olmalıdır. Düşünürük ki, sözləmin performativlik ifadə etməsi üçün Mən+modal feil+performativ feil+X modeli pozulmursa, bu tip sözləmləri kompozit performativ sözləmlər hesab etmək olar.

Vasitəli danışmaq aktının digər tipi “hec (hedged) performativlər”dir. Hec performativlər performativ feillərin iştirakı ilə danışmaq aktının icrasını vasitəli şəkildə yerinə yetirir.

⁹⁷ Спиридонов, Д.В., Фофанова П.Ю. Синтаксические условия реализации перформативности (на материале английских композитных перформативов с ассертивным глаголом) // –Екатеринбург, Научный диалог,– 2015. № 11 (47), – с.71; – с.75

G.Lakof heclərin performativlərlə iştirak etməsini müşahidə etmiş və “hedged performative” – “yumşaldılmış performativ” konsepsiyasını yaratmışdır. Lakin bu konsepsiya B.Freyzer tərəfindən daha da inkişaf etdirilmişdir. B.Freyzer “yumşalmış performativlər”in modal və yarım modal feillərlə düzəlməsi faktını qeyd edir. O, göstərir ki, *I must advise* cümləsi *I advise* ilə eynilik təşkil etmir. Birinci cümlədə danışan məsləhət verməyi özünə borc hesab edir, ikinci cümlədə isə danışan sadəcə olaraq məsləhət verir.

Braun və Levinson hecinqi danışığ aktının aspekti kimi öyrənirlər. G.Lakof yalnız propozisional hecinqə, B.Freyzer isə performativ feillərin hecinqinə toxunmuşdur. Braun və Levinson hecinqi danışığ aktının illokutiv gücü kimi dərindən təhlil etmiş və onu “nəzakət bildirən fenomen” kimi təsvir etmişlər. “*Hec elə hissəcik, söz və ya ifadədir ki, o cümlədə predikatın və ya ismi frazanın əlaqə dərəcəsini təyin edir. Prince et al “hecinq”in iki tipini göstərir: Birinci tip propozisional məzmun əhatə edir və doğruluq nəzəriyyəsinə (truth condition) təsir edir. İkinci tip isə propozisional məzmunla danışan arasında olan əlaqəni və danışanın həqiqəti qəbul etməsini bildirir*”.⁹⁸

Beləliklə, performativ feillərin modal feillərlə və ya yarımodal feillərlə işlənməsi "kompozit performativ konstruksiyalar"la sinonimlik təşkil edir.

Tədqiqatın sonunda aşağıdakı *nəticələr* əldə edilmişdir:

1. Bir çox tədqiqatlarda psixolinqvistikaya bir elm kimi müxtəlif prizmadan yanaşaraq onu “dilçiliyin variantı”, “eksperimental linqvistika”, “psixoloji elmlər sisteminə daxil olan sahə” adlandırırlar. Biz isə hesab edirik ki, o, dilçiliyin linqvistik model və nəzəriyyənin psixoloji reallığını nümayiş etdirən bir qoludur. Dilin əsas vahidi olan söz anlama prosesində predmet ifadə edə bilər, lakin onun haqqında tam məlumat verə bilməz. Fikri ifadə

⁹⁸ Fraser, B. Pragmatic competence: The case of Hedging / B. Fraser, edited by G.Kaltenbock, W. Mihatsch, S. Schneider. – Boston: Boston Emerald Group Publishing Limited, – 2010. – p.18

etmək üçün bir neçə sözün əlaqəsi mütləqdir. Bu əlaqənin nəticəsi kimi sintaqm, cümlə və ya söyləm yaranır.

2. Cümlənin qurulmasında və ümumiyyətlə, nitqin yaranmasında söz seçimi üç amillə şərtlənir: 1) sözün assosiativ-semantik xarakteristikası ilə, 2) səs forması ilə, 3) subyektiv amillərlə. Məhz subyektlə predikatın qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində söyləmin sintaktik proqnozlaşdırılması prosesi başlayır.

3. Kommunikasiyanın əsasını dil və informasiya mübadiləsi təşkil etdiyindən söylənən hər bir söz sadəcə özünəməxsus mənə ifadə etmir, həm də insanlararası məlumat rolunu oynayır. Bu vəzifəni danışıqda məhz yumşalmalar – hecinqlər yerinə yetirir. Kommunikativ strategiya olub danışana söyləmin gücünü yumşaltmağa imkan verən hecinq çoxşaxəli fenomen kimi özündə semantik, praqmatik və koqnitiv amilləri cəmləşdirir. Onun keyfiyyət dəyişməsi özünü yalnız kontekstdə göstərir.

4. Psixolinqvistikada potensial dil bacarığı və ya səriştəsi (kompetensiya) və dilin reallaşmasını şərtləndirən dil aktivliyi (performans) əsas götürülməlidir. Danışanın emosional durumu, subyektiv münasibəti, hadisələrə yanaşması cümlə daxilində söz birləşməsi və ya söyləmlə ifadə olunur. Söz birləşmələrinin leksikləşməsi psixolinqvistik hadisə kimi koqnitiv-praqmatik amillərə əsaslanaraq dilin koqnitiv yükünü daşıyır.

5. Dil səriştəsindən dil performanslığına keçid psixolinqvistikanın qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir. Psixolinqvistika sintaktik vahidləri təcrid edilmiş şəkildə deyil, kontekst müstəvisində təhlil etməyi tələb edir. Psixolinqvistikanın başlıca məqsədi nitqin yaranma və mənimsənmə mexanizmini öyrənməkdir, ayrı-ayrı sözlərin, cümlələrin başa düşülməsinə cəhd isə bu sahənin inkişafının sonrakı dövrlərini əhatə edir.

6. Ünsiyyət prosesində iki real proses – kodlaşma və dekodlaşmada iştirak edir. Danışıq ilk növbədə fikri təcəssüm etdirməli, onu söyləm səviyyəsinə gətirməli, yəni kodlaşdırmaqdır. Əks proses – dekodlaşma isə qəbul edilmiş söyləmin fikrə çevrilməsidir. Beləliklə, fikirdən nitqə gedən yol kodlaşma, əksinə yol isə qəbul olunmuş məlumatın dekodlaşmasıdır.

7. Cümlələr yaddaşda onu təşkil edən sözlər arasında rabitə olduğuna görə deyil, qrammatik cəhətdən düzgün formalaşdırıldığına görə qalır. Deməli, bu prosesdə sintaktik struktur və semantik məna mühüm rol oynayır. Cümlənin qrammatik quruluşu və ifadə etdiyi məna alt qatda formalaşır və üst qat üçün baza rolunu oynayır. Bəzən üst qatda cümlə iki və daha artıq mənada başa düşülərək ambiqitivlik yaradır. Mənasından asılı olmayaraq ambiqitivlik konkret asılılığı olan hadisədir.

8. Realizasiyasını yalnız kontekstdə tapan ambiqitivliyi şərtləndirən əsas səbəblər omonimlik, çoxmənalılıq və prosodik vasitələrdir. Cümlənin anlanmasında sintaqmın rolu böyükdür. Məhz sintaqm bölgüsünün fərqli şəkildə aparılması onun fərqli interpretasiyasına yol açır və beləliklə, ambiqitivlik yaranır.

9. Sona doğru intensivliyin və tonun enməsi terminal nəqli cümlələrə xasdır. Sintaktik strukturu və leksik dolumundan asılı olmayaraq cümlənin intonasiya konturu müstəqildir. Nəqli cümlələrin intonasiyası terminal sintaqmın sonuncu hecasında reallaşır. Sintaktik vahidlərin qavranmasında prosodik vasitələr, onların sintaqmatik üzvlənməsi, kommunikativ təşkili və qavranmaya yönəkliliyi əsas götürülməlidir.

10. Cümlələrin dekodlaşması üçün əlaqəlilik və bütövlük mühümdür. Cümlələrin bir-birinə bağlanmasını nəzərdə tutan əlaqəlilik qrafik, qrammatik, semantik, sintaktik vasitələrlə reallaşır. Cümlələrin semantik yığımını resipient bir bütöv kimi qəbul edir. Bütövlük isə bitkinliyi cümlələrin zəncirindən ibarət olan məndə tapır. Cümləni anlama prosesində zaman anlamının rolu da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

11. Dərin qat dildə ambiqitivliyi açmağa kömək edir. Bu, alt və üst qatı təşkil edən bilavasitə tərkiblər metodu vasitəsilə mümkündür. Məhz bu metodla cümlədə və ya söz birləşmələrində sözlər arasındakı assosiativ əlaqəni müəyyənləşdirmək mümkündür.

12. Linqvistik praqmatikanın formalaşmasında müstəsna rola malik olan danışq aktı nəzəriyyəsi ünsiyyət prosesinin psixoloji məqamlarını əks etdirir. İstənilən cümlənin fərqli formalarda dekodlaşması onun illokutiv gücündən asılıdır. Cümlənin lokutiv gücü isə onun koqnitiv məzmunu ilə şərtlənir. İllokutiv gücün

reallaşması üçün feilin I şəxsin təkində, indiki zamanda, indikativdə, təsdiq formasında, məlum növdə olması vacib şərtidir. Lakin performativ feillərin performativ söyləmlərdə reallaşmasında bu meyar özünü doğrultmur. Performativ feillər indiki və gələcək zamanlarda, məlum və məchul növlərdə, feilin indikativ və sabcanktiv şəkillərində işlənə bilər.

13. Kompozit performativlər performativ feilin qarşısına əlavə komponentlərin – modal feillərin, feilin şəkil kateqoriyasının markerlərinin, gələcək zamanın ifadə vasitələrinin, modallıq ifadə edən feillərin artırılması ilə formalaşır. Söyləmin performativliyinin ifadəsində “Mən + modal feil + performativ feil + X” modeli pozulmamışdırsa, o, kompozit performativdir. Hec performativlər isə danışmaq aktının icrasını vasitəli şəkildə həyata keçirən *apologize*, *promise*, *request* kimi feillərin modal feillərlə işlənməsi nəticəsində yaranır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və elmi müddəaları müəllifin aşağıdakı məqalə və tezislərində əksini tapmışdır:

1. Omonimlik hadisəsinə psixolinqvistik baxış //AMEA Humanitar Elmlər seriyası, Xəbərlər № 4, Bakı, 2005, s.111-116;

2. İngilis və Azərbaycan dillərində omonimlər haqqında / I Türkoloji qurultayın 50 illiyinə həsr olunmuş Respublika Elmi-Nəzəri konfransın materialları. 24-25 mart, Bakı: ADU nəşriyyatı MMC, 2006, s.153-161;

3. Mətnin yaranmasında psixolinqvistik amillərin rolu // AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Tədqiqatlar, № 2, Bakı, 2006, s.32-36;

4. İngilis və Azərbaycan dillərində omonimlik əmələ gətirən affiksələr // AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Tədqiqatlar, № 3, Bakı, 2007, s.223-231;

5. Psixolinqvistika ilə qrammatikanın qarşılıqlı əlaqəsi // ADU-nun “Elmi Xəbərlər”i, № 1, Bakı, 2007, s.15-17;

6. İngilis dilində qrammatik omonimlik və onlara aid çalışmalar toplusu (I kurslar üçün dərs vəsaiti). Bakı: ADU Nəşriyyatı MMC, 2007, 122 s.;

7. Psixolinqvistika yeni elm sahəsi kimi // ADU-nun “Elmi

Xəbərlər”i, № 6, Bakı, 2008, s. 11-17;

8. Comparative typology of the English and Azerbaijani Languages. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2008, 228 s.

9. Dictionary of English Homonyms (with explanations and Azerbaijani translations). Bakı: Mutarcim, 2009, 184 p.

10. Müxtəlif yaş dövrlərində dil // AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Tədqiqlər, № 2, Bakı, 2009, s. 19-26;

11. Azərbaycan və ingilis dillərində leksik sinonimlik problemi // Terminologiya məsələləri, Bakı: Elm, 2010, s.128-133;

12. Cümlə səviyyəsində sintaktik sinonimlik // AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri. Bakı: Elm və Təhsil, № 11, 2011, s. 362-367;

13. Sintaktik sinonimlik problemi // AMEA. Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, № 2, 2011, s. 49-55;

14. Types of ambiguous sentences // AMEA. Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, № 2, 2012, s.71-78;

15. Embedding relative clauses // AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri. Bakı: Elm və Təhsil, № 9, 2012, s. 206-211;

16. Müxtəlif sistemli dillərdə feilin şəkil kateqoriyası // ADU-nun “Elmi Xəbərlər”i, № 2, Bakı, 2013, s.20-26;

17. Söz mətnində sintaktik vahid kimi / Bakı Slavyan Universiteti. Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş IV Beynəlxalq elmi konfrans materialları, Bakı: Mütərcim, 2013, s.245-247;

18. Mübtəda və for sözönlü məsdər tərkiblərinin Azərbaycan dilinə tərcümə yolları // Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, № 2, 2014, s.56- 61;

19. Tamamlıq məsdər tərkibinin Azərbaycan dilinə tərcümə yolları // Azərbaycanda Xarici Dillər jurnalı, Bakı, № 3(26), 2014, s.5-8;

20. The Analysis of the Subjunctive Mood. Dərs vəsaiti. Bakı: Science and Education, 2015, 232 p.

21. Ünsiyyətdə Verbal aqressiya və onun psixolinqvisistik təhlili // AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Tədqiqlər № 2, Bakı, 2015, s.119-125;

22. Kompozit performativ konstruksiyalar // AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri. Bakı: Elm və Təhsil, 2015, №-8, s. 123-127;

23. Хеджинги в процессе речевого акта // European Journal of Literature and Linguistics, Scientific Journal, Austria, Vienna, № 1, 2016, p. 39-43;

24. Analyzing English Moods. Ali təhsilin bakalavr hazırlığı üçün proqram. Bakı: Elm və Təhsil, 2016, 16 s.

25. Dilçilikdə performativlik anlayışı // BDU, Dil və Ədəbiyyat beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, 1(97), Bakı, 2016, s.38-40;

26. Müxtəlif sistemli dillərdə performativ feillər və onların söyləmələrdə ifadəsi // BSU, Humanitar Elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, №1, 2016, s.79-83;

27. Cümlə təfsirində psixolinqvistik amillərin rolu / Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, ADU, REA-nın Sibir bölməsinin Filologiya İnstitutu. Koqnitiv və tətbiqi dilçiliyin aktual problemləri Beynəlxalq konfransı. Bakı, 2016, s. 53-55;

28. Siqnikativ cümlə qrupları: İmperativlər // AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri. Bakı: Elm və Təhsil, 2017, № 3, s. 213-217;

29. Интеррогативы как коммуникативно-функциональная единица синтаксиса / XIV Международная научная конференция «Вопросы современной науки: проблемы «Тенденции и перспективы», Наука “Chronos Journal”, Москва, август 2017, с.65-76;

30. Danışiq aktında interroqativlərin rolu // Axtarışlar (folklor, ədəbiyyat, dil, sənətsünaslıq və tarix), № 3, Naxçıvan, 2017, cild 7, s. 115-121

31. Речевые высказывания как коммуникативная синтаксическая единица / Вестник КазНПУ им. Абая. Серия филологические науки № 2 (64) Алматы, 2018. s. 104-108.

32. Danışiq aktı nəzəriyyəsinə sintaktik vahidlərin yeri. Monoqrafiya. Bakı: Elm və Təhsil, 2018, 200 s.;

33. Предложение как основная коммуникативная единица // Scientific Journal “Virtus”, #23, part 2, April, 2018, p.51-56

34. The role of equipments in decoding of the sentence // British

Journal for Social and Economic Research, Science and Beyond Publishing UK. Vol 3, Issue 3, 2018. s.19-25.

35. Сравнительный анализ перформативных глаголов в английском и азербайджанском языках / Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітарного знання у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти. Збірник наукових праць (за матеріалами XVI Міжнародної науково-практичної конференції). 30-31 травня 2018 року. Канада-Сербія-Азербайджан-Польща-Україна, 2018, с.41-44.

36. Lexical hedges in English and Azerbaijani languages / Tətbiqi dilçiliyin müasir problemləri. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. 25-26 oktyabr 2018-ci il. Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, s.32.

37. Müqayisəli tipologiya. Ali təhsilin magistr hazırlığı üçün proqram. "Mütərcim" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi. Bakı, 2019. 12 s.

38. Hedging in Newspaper Editorials in the English and Azerbaijan Languages // International Journal of English Linguistics, Canadian Center of Science and Education, Vol.10, № 1(2020). s. 91-100.

39. The Problem of Structural Ambiguity in Psycholinguistics. Rev. Tempos Espaços Educ. Vol.13, № 32, e-14675, jan./dez.2020 ISSN 2358-1425
Doi:<http://dx.doi.org/10.20952/revtee.v13i32.14675>, p. 1-17. Web of Science.

40. Psycholinguistic approach to the literary text. The scientific heritage. № 69 (2021), Vol. 3, s.55- 58. Budapest, Hungary.

41. Cümlənin anlanmasında struktur ambiqitivliyin rolu. "Elmi İş" beynəlxalq elmi jurnalı. V Respublika Elmi Qaynaqlar Konfransının materialları. Bakı 2021. s. 5-12. <https://www.doi.org/>

42. Leksik ambiqitivliyin mental reprezentasiyası. "Xarici Dillərin Tədrisinin Aktual Problemləri". Respublika elmi-praktik konfransı. Bakı 2021.

Dissertasiyanın müdafiəsi 1 mart 2022-ci il tarixində saat 11⁰⁰-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 28 yanvar 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 19.01.2022
Kağızın formatı: 60x84 16¹
Həcm: 83 494
Tiraj: 100